

บทที่ 3

สภาพทั่วไปของพื้นที่ศึกษาเกี่ยวกับวิถีชีวิตของชาวนบพและหมอพั้นบ้าน

3.1 ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของพื้นที่ศึกษา

ก. ความเป็นมาของอำเภอเมืองพะเยา

เมืองพะเยาเป็นเมืองเก่าแก่เมืองหนึ่งแห่งล้านนาก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 1638 โดยขุนจอมธรรม โอรสองค์ที่ 2 ของพระยาลาวเงิน กษัตริย์แห่งนครหิรัญเงินยาง (อำเภอเชียงแสน) โดยเลือกทำเลที่ตั้งเมืองพะเยาบริเวณเมืองเชียงหมั้น (บ้านกว๋าน) แล้วขนานนามว่า "พุกามยาว หรือ ภูกามยาว" เพราะเป็นพื้นที่ชัยภูมิลักษณะเชิงคอย (ต่อมาภายหลังเพี้ยนเป็นพะเยา)

สมัยขุนจอมธรรม ได้มอบราชสมบัติให้กับขุนเจืองราชโอรสครองเมืองพะเยาต่อมา และครั้งนั้นได้เกิดศึกญวนมาตีเมืองหิรัญนครเงินยาง ขุนชิน พระปิตุลาผู้ครองนครได้ขอให้ขุนเจืองยกทัพไปช่วย ต่อมาขุนเจืองได้มอบเมืองพะเยาให้ลาวเงินเรือง (โอรส) ปกครองเมืองพะเยาแทน แล้วพระองค์ทรงขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง ทั้งล้านนา ล้านช้าง ตลอดจนเมืองแคว (เวียงคนาม) พระองค์สวรรคตในสมรภูมิตะหว่างรบกับญวน เมื่อ พ.ศ. 1718 ลาวเงินเรืองได้เสด็จมาครองเมืองหิรัญเงินยางแทนพระราชบิดา

หลังจากสิ้นสมัยพ่อขุนเจือง ขุนของพระอนุชาได้ชิงราชสมบัติคืนจากราชนัดดาปกครองเมืองพะเยา และมีราชบุตรราชนัดดาปกครองต่อกันมา จนถึงสมัยพ่อขุนมิ่งเมือง มีโอรสคือ พ่อขุนงำเมือง ซึ่งเป็นศิษย์ร่วมพระอาจารย์กับพ่อขุนรามคำแหง และเป็นพระสหายกับพ่อขุนเม็งราย ได้ครองเมืองพะเยา บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองทุกด้าน

ต่อจากสมัยพ่อขุนงำเมืองได้มีกษัตริย์ปกครองเมืองพะเยาสืบต่อมาหลายพระองค์ จนถึงปี พ.ศ. 1883 สมัยพ่อขุนคำลือปกครองพะเยา มีกษัตริย์ราชวงศ์เม็งรายกับพระยาภวน่านแห่งเมืองนันทบุรี (จังหวัดน่าน) ได้ยกทัพมาตีเมืองพะเยาจนแตก เมืองพะเยาจึงถูกผนวกเข้าไว้ในอาณาจักรล้านนาไทยของราชวงศ์เม็งราย สิ้นสุดความรุ่งเรืองในฐานะอาณาจักรอิสระรวมเป็นเวลา 245 ปี

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการจัดระเบียบการปกครองใหม่เป็นเจ้าเมืองข้าหลวงพะเขามีฐานะเป็นเมืองหนึ่งในมณฑลพายัพจนถึงปี พ.ศ. 2475 มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ยุบตำแหน่งเจ้าผู้ครองนคร เมืองต่าง ๆ มีฐานะเป็นอำเภอ จังหวัด พะเขากลายเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเชียงราย นายคล้าย บุษบรณ (หลวงสิทธิประศาสน์) เป็นนายอำเภอคนแรก

การปกครองบ้านเมืองสมัยนั้นค่อนข้างลำบาก เพราะอำเภอพะเขามีเขตกว้างขวาง โดยมีถึง 21 ตำบล ในระยะแรก ต่อมาได้ลดลงเหลือ 8 ตำบล กับอีก 1 เขตเทศบาล ได้แก่ ตำบลแม่่นาเรื่อ ตำบลตุน ตำบลต้อม ตำบลต้า ตำบลใหม่ ตำบลแม่ปืม ตำบลคงเงิน ตำบลจำป่าหวาย

ต่อมาอำเภอพะเขาค้นฐานะเป็นจังหวัดพะเขา เมื่อวันที่ 28 สิงหาคม 2520 ได้กำหนดตำบลขึ้นใหม่ มี 16 ตำบล คือ ตำบลแม่ใส ตำบลแม่่นาเรื่อ ตำบลตุน ตำบลบ้านสาข ตำบลสันป่าม่วง ตำบลต้า ตำบลต้อม ตำบลท่าจำปี ตำบลบ้านใหม่ ตำบลคงเงิน ตำบลห้วยแก้ว ตำบลท่าวังทอง ตำบลแม่ืองหลวง ตำบลจำป่าหวาย ตำบลแม่กา ตำบลแม่ต้า

เมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม 2540 กระทรวงมหาดไทยประกาศตั้งกิ่งอำเภอภูกามขาวขึ้น อำเภอเมืองพะเขาจึงมีตำบลเหลือเพียง 13 ตำบล 1 เทศบาล ต่อมาเดือนกรกฎาคม 2542 ตำบลท่าวังทองได้ถูกประกาศตั้งให้เป็นเขตเทศบาลตำบล มีผลทำให้อำเภอเมืองพะเขามีตำบลเหลือเพียง 12 ตำบล คือ ตำบลแม่ใส ตำบลแม่่นาเรื่อ ตำบลตุน ตำบลบ้านสาข ตำบลสันป่าม่วง ตำบลต้า ตำบลต้อม ตำบลท่าจำปี ตำบลบ้านใหม่ ตำบลจำป่าหวาย ตำบลแม่กา ตำบลแม่ปืม และมีอีก 2 เทศบาล คือ เทศบาลเมืองพะเขา กับ เทศบาลตำบลท่าวังทอง โดยมีนายอำเภอตั้งแต่หลวงสิทธิประศาสน์ นายอำเภอคนแรกจนถึงปัจจุบัน จำนวน 36 คน (ศึกษาธิการจังหวัดพะเขา และคณะ, 2541)

ข. สภาพทั่วไปของอำเภอเมืองพะเขา

1) ที่ตั้ง ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันตกก่อนไปทางเหนือของจังหวัดพะเขา ระหว่างเส้นละติจูดที่ 18 องศาเหนือ เส้นลองจิจูดที่ 100 องศาตะวันออก สูงจากระดับน้ำทะเล 200-1,000 เมตร อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานคร ประมาณ 736 กิโลเมตร มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 842.083 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 526,301.87 ไร่

2) อาณาเขต

ทิศเหนือ ติดต่อกับ อำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา

ทิศใต้ ติดต่อกับ อำเภองาว จังหวัดลำปาง

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ อำเภอคอกคำใต้และกิ่งอำเภอภูพานยาว จังหวัดพะเยา

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง

3) ลักษณะภูมิประเทศ

เป็นที่ราบร้อยละ 65 คิดเป็นเนื้อที่ 547.353 ก.ม. (342,095 ไร่)

เป็นภูเขาร้อยละ 30 คิดเป็นเนื้อที่ 252.625 ก.ม. (157,890 ไร่)

เป็นพื้นน้ำร้อยละ 5 คิดเป็นเนื้อที่ 42.104 ก.ม. (26,315 ไร่)

พื้นที่ของเมืองพะเยาด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ราบติดต่อกันค่อนข้างมาก ส่วนพื้นที่ทิศตะวันตกค่อนข้างจะเป็นพื้นที่สูง และมีภูเขาสูงอยู่หลายยอด ได้แก่ คอยสันปันน้ำ คอยขุนแม่คำ คอยขุนแม่ต๋อม ส่วนบริเวณที่ราบลุ่มมีลักษณะเป็นแนวยาวบริเวณสองฝั่งแม่น้ำอิง เป็นบริเวณอุดมสมบูรณ์ประกอบด้วยลำห้วยต่าง ๆ เช่น ลำห้วยร่องเหย้า ลำห้วยร่องเรือ ลำห้วยร่องไฮ ลำห้วยแม่ร่องไฮ ลำห้วยแม่เนาเรือ ลำห้วยแม่ต๋อน แม่ต๋อม แม่ปืม ลำน้ำแม่คำ ห้วยแม่ต๋ม ลำน้ำแม่คำ ลำน้ำแม่เหยียน ไหลผ่านลงสู่แม่น้ำอิง และไหลเข้าทางบริเวณตอนเหนือลงสู่กว๊านพะเยา ชาวเมืองพะเยาได้อาศัยแหล่งน้ำดังกล่าวเพื่อการเกษตรและการอุปโภค บริโภคมาโดยตลอด

4) สภาพอากาศโดยทั่วไป

โดยทั่วไปลักษณะอากาศคล้ายกับพื้นที่อื่น ๆ ในภาคเหนือ กล่าวคือ

ฤดูร้อน จะอยู่ระหว่างเดือนมีนาคม - พฤษภาคม อากาศจะร้อนและอบอ้าวมากในตอนกลางวัน แต่กลางคืนอากาศจะเย็นเนื่องจากมีเขาดล้อมรอบ

ฤดูฝน จะอยู่ระหว่างเดือนมิถุนายน - ตุลาคม จะมีสภาพโดยทั่วไปเหมือนจังหวัดในภาคเหนือคือ ฝนตกชุกตลอดฤดู

ฤดูหนาว จะอยู่ระหว่างพฤศจิกายน- กุมภาพันธ์ อากาศจะเย็นจัดบางปีมีอุณหภูมิลดลงถึงศูนย์องศาเซลเซียส

อุณหภูมิสูงสุดเฉลี่ย 34.4 องศาเซลเซียส อุณหภูมิต่ำสุดเฉลี่ย 16.8 องศาเซลเซียส อุณหภูมิเฉลี่ยต่อปี 25.6 องศาเซลเซียส ปริมาณฝนตกเฉลี่ย 65.18 ลูกบาศก์เมตรต่อปี ในฤดูหนาวอากาศค่อนข้างเย็น มีฤดูแล้งที่ยาวนานและอากาศร้อนจัดในฤดูร้อน

5) พื้นที่และการใช้ประโยชน์ รวมทั้งสิ้น จำนวน 318.29 ตารางกิโลเมตร แบ่งประเภท ดังนี้

ทำนา	ร้อยละ 33	คิดเป็นเนื้อที่ 103.03 ตารางกิโลเมตร
ทำสวน	ร้อยละ 1.25	คิดเป็นเนื้อที่ 3.98 ตารางกิโลเมตร
ทำไร่	ร้อยละ 0.98	คิดเป็นเนื้อที่ 3.11 ตารางกิโลเมตร
เลี้ยงสัตว์	ร้อยละ 0.67	คิดเป็นเนื้อที่ 2.13 ตารางกิโลเมตร
ที่พักอาศัย	ร้อยละ 1.1	คิดเป็นเนื้อที่ 3.50 ตารางกิโลเมตร

6) การปกครอง

แบ่งเขตการปกครองตาม พ.ร.บ. ลักษณะการปกครองท้องถิ่น พ.ศ. 2457 เป็นตำบล หมู่บ้าน ดังนี้ อำเภอเมืองพะเยา แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 12 ตำบล 150 หมู่บ้าน และ 2 เขตเทศบาล ดังนี้

1. ตำบลบ้านต๋อม	มี 14 หมู่บ้าน
2. ตำบลบ้านต้า	มี 12 หมู่บ้าน
3. ตำบลแม่ปืม	มี 16 หมู่บ้าน
4. ตำบลบ้านใหม่	มี 9 หมู่บ้าน
5. ตำบลท่าจำปี	มี 10 หมู่บ้าน
6. ตำบลสันป่าม่วง	มี 8 หมู่บ้าน
7. ตำบลบ้านสา	มี 9 หมู่บ้าน
8. ตำบลบ้านดุ่น	มี 10 หมู่บ้าน
9. ตำบลแม่ณาเรือ	มี 15 หมู่บ้าน
10. ตำบลแม่ใส	มี 9 หมู่บ้าน
11. ตำบลจำป่าหวาย	มี 12 หมู่บ้าน
12. ตำบลแม่กา	มี 15 หมู่บ้าน
13. เทศบาลเมืองพะเยา	

14. เทศบาลตำบลท่าวังทอง มี 11 หมู่บ้าน

7) ประชากร

อำเภอเมืองพะเยามีประชากร ปี พ.ศ. 2542 ทั้งสิ้น 131,967 คน แยกเป็นเพศชาย 67,259 คน เพศหญิง 64,708 คน (ในเขตเทศบาล ชาย 10,046 คน หญิง 10,939 คน รวมทั้งสิ้น 20,985 คน) มีความหนาแน่นของประชากรเฉลี่ยต่อพื้นที่ประมาณ 156.71 คนต่อตารางกิโลเมตร

ตารางที่ 2 ประชากรแยกเป็นรายตำบล/เขตเทศบาล ได้ดังนี้

ลำดับที่	ตำบล/เทศบาล	ชาย (คน)	หญิง (คน)	รวม (คน)
1.	บ้านด้อม	7,284	8,902	16,186
2.	บ้านด้า	3,955	3,855	7,810
3.	แม่ปืม	5,209	4,517	9,726
4.	ท่าจำปี	2,724	2,215	4,939
5.	บ้านใหม่	3,835	2,852	6,687
6.	สันป่าม่วง	1,409	1,417	2,826
7.	บ้านตาง	2,757	2,497	5,254
8.	บ้านคุ่น	2,194	2,456	4,650
9.	แม่นาเรือ	4,414	4,430	8,844
10.	แม่ใส	4,679	3,731	8,410
11.	จำป่าหวาย	4,958	4,500	9,458
12.	แม่กา	6,108	5,567	11,675
13.	เทศบาลตำบลท่าวังทอง	7,687	6,830	14,517
14.	เทศบาลเมืองพะเยา	10,046	10,939	20,985
รวม (คน)		67,259	64,708	131,967

ที่มา : ที่ว่าการอำเภอเมืองพะเยา และสำนักงานเทศบาลเมืองพะเยา (มิถุนายน 2542)

3.2 สภาพเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสภาพแวดล้อมของอำเภอเมืองพะเยา

ก. สภาพทางเศรษฐกิจ

1) การเกษตรกรรม

อำเภอเมืองพะเยามีพื้นที่ทำการเกษตรทั้งสิ้น 161,216 ไร่ ครอบคลุมเกษตร
จำนวน 18,155 ครอบครัวยุ

ตารางที่ 3 ครอบครัวยุ สภาพการผลิตพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ๆ แยกได้ดังนี้

พืชเศรษฐกิจ	พื้นที่ปลูก (ไร่)	ผลผลิตเฉลี่ย (ก.ก./ไร่/ปี)	จำนวนครัวเรือน ที่ปลูก
ข้าวเจ้า	7,438	550	885
ข้าวเหนียว	70,907	650	22,067
พืชไร่	33,653	800	6,731
พืชสวน	12,381	-	3,095

ที่มา : สำนักงานสถิติจังหวัดพะเยา (2540)

2) การปศุสัตว์

สภาพการผลิตสัตว์ (สัตว์เลี้ยง)

โค การเลี้ยงส่วนใหญ่จะเลี้ยงไว้เพื่อจำหน่าย บางส่วนเลี้ยงโคไว้ใช้งาน การเลี้ยงโคเพื่อจำหน่ายยังไม่มีการพัฒนาเท่าที่ควรเนื่องจากขาดพ่อแม่พันธุ์ดี

กระบือ การเลี้ยงกระบือจะเลี้ยงไว้ใช้งานไถนา หลังจากการทำนาเสร็จสิ้นเกษตรกรจะขายต่อไป บางส่วนยังเลี้ยงไว้ใช้งานต่อไป พันธุ์กระบือยังใช้พันธุ์พื้นเมืองเช่นเดิม

สุกร เกษตรที่เลี้ยงสุกรปัจจุบันต้องเสี่ยงต่อการขาดทุนตลอดเวลา เนื่องจากอาหารสุกรมีราคาแพง ดังนั้นเกษตรกรรายย่อยไม่ควรเลี้ยงสุกรเพื่อจำหน่ายเพราะไม่คุ้มต่อการลงทุน นอกจากจะเลี้ยงไว้ให้กินเศษอาหารเท่านั้นเอง

เปิด ไข่ การเลี้ยงเปิด ไข่ เป็นอาชีพที่ทำรายได้ที่ดีแก่ชาวบ้าน แต่ส่วนใหญ่มักเลี้ยงไว้ได้ขุนบ้าน เพื่อเป็นอาหาร ส่วนเลี้ยงไว้จำหน่ายมีน้อย แต่เกษตรกรบางรายก็สนใจเลี้ยงไว้จำหน่าย

ตารางที่ 4 ข้อมูลจำนวนสัตว์เลี้ยง ปี พ.ศ. 2540

สัตว์เลี้ยง	จำนวน (ตัว)
สุกร	6,658
โค	14,019
กระบือ	1,846
ไก่	155,121
เป็ด	15,752

ที่มา : สำนักงานปศุสัตว์อำเภอเมืองพะเยา

3) การอุตสาหกรรม

อำเภอเมืองพะเยามีโรงงานอุตสาหกรรมที่ได้รับอนุญาตให้ดำเนินการและประกอบการ จำนวน 17 แห่ง ดังนี้

ตารางที่ 5 โรงงานอุตสาหกรรมปี พ.ศ. 2540

ตำบล	จำนวนโรงงาน (แห่ง)
จำป่าหวาย	1
ท่าจำปี	2
ท่าวังทอง	1
บ้านด้อม	3
บ้านคำ	1
แม่กา	5
แม่नावือ	2
แม่ปืม	2

ที่มา : สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดพะเยา (2540)

4) การพาณิชย์

- มีสถานีบริการน้ำมันเชื้อเพลิงขนาดใหญ่ จำนวน 15 แห่ง
- มีธนาคาร 10 แห่ง
- มีสหกรณ์ 3 แห่ง ได้แก่ สหกรณ์ออมทรัพย์ครูพะเยาจำกัด สหกรณ์การเกษตรอำเภอเมืองพะเยา สหกรณ์เดินรถพะเยา

5) การบริการ

- มีโรงแรม จำนวน 11 แห่ง
- มีสถานบริการและเริงรมย์ จำนวน 10 แห่ง

6) การท่องเที่ยว

- มีสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญ ได้แก่ กว๊านพะเยา น้ำตกห้วยแม่เหยียน น้ำตกจำปาทอง อ่างแม่ปืม วัดศรีโคมคำหรือวัดพระเจ้าตนหลวง วัดอนาลโย น้ำตกขุนต่อม

ข. สภาพสังคม วัฒนธรรม

1) การศึกษา

ตารางที่ 6 ข้อมูลด้านการศึกษา ปี พ.ศ. 2540

สถานศึกษาสังกัด	จำนวน (โรงเรียน)	จำนวน ห้องเรียน	จำนวนครู	จำนวนนักเรียน
สปช.	57	697	684	10,261
สศ.	4	153	277	6,647
สช.	5	111	147	4,383

ที่มา : สำนักงานศึกษาธิการอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา (2540)

- ระบบการศึกษานอกโรงเรียน

กลุ่มสนใจ 18 กลุ่ม วิชาชีพระยะสั้น 42 กลุ่ม ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน 66 แห่ง ห้องสมุดประชาชน 1 แห่ง

- การศึกษาระบบอื่น ๆ

โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม 1 แห่ง ศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ในวัด 18 แห่ง หน่วยอบรมประชาชนประจำตำบล 17 แห่ง มหาวิทยาลัย 1 แห่ง มหาวิทยาลัยสงฆ์ 1 แห่ง วิทยาลัยพยาบาล 1 แห่ง การศึกษาระดับอาชีวศึกษาของรัฐ 1 แห่ง ของเอกชน 3 แห่ง

2) การศาสนา

ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ ประมาณร้อยละ 98 ศาสนาอื่น ๆ ประมาณ ร้อยละ 2

มีสถาบันหรือองค์กรทางศาสนา ดังนี้ วัด สำนักสงฆ์ จำนวน 92 แห่ง มัสยิด จำนวน 1 แห่ง ศาลเจ้า จำนวน 2 แห่ง

3) ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี

ศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวพะเยา ก็เหมือนกับชาวล้านนาโดยทั่วไป โดยยึดตามความเชื่อประเพณีแบบดั้งเดิม ซึ่งก็เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยแต่ก็ยังยึดเค้าโครงวัฒนธรรมดั้งเดิมอยู่บ้าง

งานประเพณี ชาวพะเยายึดมั่นเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีมาแต่อดีต โดยมีประเพณีที่ถือปฏิบัติเป็นประจำ เช่น ประเพณีแปดเป็งนมัสการพระเจ้าตนหลวง ประเพณีลอยกระทง สงกรานต์ รดน้ำดำหัว ดานก้วยสลาก (สลากภัตต์) ดานข้าวใหม่ สืบชะตาเมือง สืบชะตาคน สุขวิญควาย เทศน์มหาชาติ สรงน้ำพระธาตุ ตักบาตรเป็งพูน แห่ครัวตานปอยข้าวสังข์ บวชลูกแก้ว มัคมือสุขวิญ เทศกาลเข้าพรรษา มาฆบูชา วิสาขบูชา และการละเล่น การฟ้อนรำต่าง ๆ เช่น ฟ้อนเจิง ฟ้อนเล็บ ฟ้อนนางนก ฟ้อนสาวไหม ฟ้อนผีมด ศิลปะชอพื้นเมือง ค่าว จ้อยฮ่ำ วัฒนธรรมประเพณีเหล่านี้เกิดมาจากพื้นฐานความเชื่อทางพุทธศาสนา ความเชื่อทางไสยศาสตร์ ความเชื่อทางโหราศาสตร์ ซึ่งความเชื่อต่าง ๆ ได้ผูกพันกับธรรมชาติโดยตลอด จนเกิดการผสมผสานแนบแน่นเป็นประเพณีที่ตั้งสมสืบทอดต่อกันมา

ภาษา ชาวพะเยามีภาษาพูดเป็นเอกลักษณ์เรียกว่า "คำเมือง" ซึ่งเป็นภาษาล้านนาที่มีสำเนียงการพูดสูงต่ำตามวรรณยุกต์ไทย 5 เสียง ภาษานี้ได้ใช้บันทึกคำวรรณ คำสอน นิทาน จ๊อย ตลอดจนคำกล่าวในพิธีกรรมต่าง ๆ แต่ปัจจุบันการใช้อักษรล้านนาเหล่านี้ไม่ได้ได้รับความนิยม เพราะอิทธิพลของการเรียนภาษาไทยกลางได้แพร่หลายอย่างกว้างขวาง

การแต่งกาย ชาวพะเยามีการแต่งกายที่เป็นเอกลักษณ์ โดยประกอบด้วยเครื่องนุ่งและเครื่องห่ม ที่นิยมใช้ผ้าฝ้ายที่ทอขึ้นเองในท้องถิ่น

เครื่องแต่งกายหญิงในปัจจุบัน กำหนดไว้ 4 แบบคือ

แบบที่ 1 เสื้อคอกลม แขนกระบอกต่อแขนต่ำ ผ่าอกตลอด ผูกเชือกหรือติดมะต่อมเต็บ (กระคุม) มีกระเป๋าสองข้าง ส่วนผ้าถุงจะเป็นผ้าถุงลายขวางต่อดิน ต่อเอวสี่คำ แต่ปัจจุบันได้พัฒนามาเป็นชั้นดินรวดคือ จะทอทั้งเชิงเอวครั้งเดียวกันไม่มีการเย็บต่อเหมือนที่ผ่านมาและเชิงจะมีลวดลายสลับสีอีกด้วย

แบบที่ 2 เสื้อหญิงแบบคอกลม ตัวหลวม แขนกระบอกต่ำ แขนต่ำ ผ่าครึ่งอกติดกระคุม (มะต่อมเต็บ) หรือกระคุมแป๊ะ

แบบที่ 3 เสื้อหญิงคอกลม ตัวหลวมเข้ารูปเล็กน้อย จับแก้มคอด้านหน้าและด้านหลัง ข้างแก้มผ่าอกตลอด ติดกระคุมอัด แขนเสื้อเป็นแขนกระบอกสั้นหรือกระบอกยาว แต่การต่อแขนจะตัดเว้าตรงปุ่มไหล่แบบเสื้อปัจจุบัน

แบบที่ 4 เสื้อคอกลมมีระบายตรงสาบเสื้อ ปลายแขนและชายนิยมใช้ผ้าปานขาวหรือแพรสี ส่วนเสื้อชั้นในจะเป็นเสื้อคอกระเช้า

เครื่องแต่งกายชายในปัจจุบัน จะกำหนดไว้ 2 แบบ คือ

แบบที่ 1 เสื้อคอกลม แขนสั้นหรือแขนยาว ผ่าหน้าตลอด ผูกเชือก มีกระเป๋าสองข้าง ส่วนเนื้อผ้าจะเป็นสีขาวตุ่นของใยฝ้ายหรือสีแบบข้อมครามหรือหม้อฮ่อม

แบบที่ 2 เสื้อคอกลมผ่าครึ่งอก ติดมะต่อมสองเม็ด มีกระเป๋าสองหรือไม่มีก็ได้ ส่วนกางเกงจะมีรูปแบบคล้ายกางเกงจีน มีทั้งขาสั้น ขาวยาวถึงข้อเท้า เรียกว่า "เด็ยวะสะคอ" ซึ่งเย็บด้วยผ้าฝ้ายทอมือ

4) การสาธารณสุข

(1) มีการให้บริการด้านสาธารณสุข โดยมีสถานบริการ ดังนี้

โรงพยาบาล ของรัฐ	จำนวน	1 แห่ง
โรงพยาบาลของเอกชน	จำนวน	1 แห่ง
สำนักงานสาธารณสุขอำเภอ	จำนวน	1 แห่ง
สถานีอนามัยประจำตำบลและหมู่บ้าน	จำนวน	18 แห่ง
ร้านขายยาแผนปัจจุบัน	จำนวน	19 แห่ง

(2) จำนวนบุคลากรทางด้านสาธารณสุข

แพทย์	จำนวน	25	คน
ทันตแพทย์	จำนวน	4	คน
เภสัชกร	จำนวน	11	คน
พยาบาล	จำนวน	156	คน
เจ้าหน้าที่สาธารณสุข	จำนวน	88	คน
เจ้าหน้าที่อื่น ๆ	จำนวน	146	คน
อาสาสมัครสาธารณสุข	จำนวน	3,371	คน

(3) อัตราการมีและใช้ส้วมราดน้ำ ร้อยละ 100

(4) หอกระจายข่าว จำนวน 135 แห่ง ครอบคลุมพื้นที่ถึงร้อยละ 90

(5) ภาวะการเจ็บป่วยด้วยโรคต่าง ๆ ในรอบปี ของประชากรในเขตอำเภอเมือง

พะเยา มีจำนวน 3,908 ราย ดังนี้

ตารางที่ 7 ภาวะการเจ็บป่วยในรอบปีของประชากร

โรค	จำนวนผู้ป่วย
1. อุจจาระร่วง	1,842
2. ตาแดง	532
3. ไข้	371
4. ไข้เลือดออก	352
5. บิด	180
6. อาหารเป็นพิษ	145
7. ปอดบวม	136

ตารางที่ 7 (ต่อ) ภาวะการเจ็บป่วยในรอบปีของประชากร

โรค	จำนวนผู้ป่วย
8. ไข้หวัดใหญ่	73
9. วัณโรคปอด	54
10. สุกใส	53
11. คางทูม	31
12. ตับอักเสบ	18
13. ไทฟรอยด์	15
14. ไข้เต็งกี	14
15. หัดเยอรมัน	10
16. มาลาเรีย	8
17. ไข้ลงดำไส้	7
18. ตับอักเสบนิกโต	5
19. หัด	5
20. ชิฟิลิส	4
21. เยื่อหุ้มสมอง	3
22. สกรับไทฟัส	2
23. ถูกสารเคมีกำจัดศัตรูพืช	2
24. ไข้สมองอักเสบ	1
25. หนองในเทียม	1
26. กามโรคท่อน้ำเหลือง	1
27. พิษโลหะหนัก	1
28. โรคอื่นๆ	42

ที่มา : สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดพะเยา (1 มกราคม 2541 ถึง 31 ธันวาคม 2541)

ค. สภาพแวดล้อม

สภาพระบบนิเวศของเมืองพะเยาในชนบทค่อนข้างเสื่อมโทรมลงมาก โดยเฉพาะป่าในหลายท้องถิ่นถูกทำลายลง บางแห่งเป็นป่าต้นน้ำลำธาร ชีวิตเกษตรกรในอดีตมีความมั่น

คงพอสมควร แต่ปัจจุบันสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงทำให้ชีวิตขาดความมั่นคง กล่าวคือ เกิดการแตกตัวของชนชั้นคนรวย ร่ำรวยขึ้น คนจน ยากจนลง เกิดความแตกต่างทางฐานะ ทางเศรษฐกิจ หลายคนสะสมทุน สะสมที่ดินเพิ่มขึ้น เกษตรกร ไม่มีพื้นที่ทำนา

การเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดความเจริญด้านวัตถุ การสร้างถนน และอาคารบ้านเมืองมากขึ้น มีการแข่งขันในด้านต่าง ๆ สูง วัฒนธรรมในการพึ่งพาอาศัยกันที่มีมาอย่างต่อเนื่องลดลง ผู้คนเริ่มแสวงหาสิ่งทีเื้อประโยชน์ต่อตนเองมากขึ้น เกษตรกรรมที่อาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้านก็เปลี่ยนมาเป็นการแลกเปลี่ยนกันด้วยเงินตราและวัตถุอื่น ๆ

แม้สภาพแวดล้อมของเมืองพะเยาจะมีสภาพดังกล่าที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังไม่ถึงขั้นวิกฤต เพราะสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติค่อนข้างสมบูรณ์อยู่ โดยเฉพาะทรัพยากร - ธรรมชาติดังต่อไปนี้

1) ทรัพยากรดิน

ดินในพื้นที่อำเภอเมืองพะเยา แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มคือ

กลุ่มดินนา ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 15 ของอำเภอ เป็นดินนาดี และดินนาคละกักับดินตื้น อยู่บริเวณตอนบนและตอนกลางของอำเภอ

กลุ่มดินไร่ ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 10 ของอำเภอ เป็นดินไร่ดี ดินไร่ทั่วไป และดินไร่เลอ อยู่บริเวณตอนบนและตอนกลางของอำเภอ

กลุ่มดินตื้น ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 10 ของอำเภอ อยู่บริเวณตอนล่างของอำเภอกลุ่มดินกละ ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 20 ของอำเภอ เป็นดินนาดีกับดินนาไร่ทั่วไป อยู่บริเวณตอนกลางของอำเภอ

กลุ่มดินภูเขา ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 25 ของอำเภอ อยู่บริเวณตอนเหนือและทิศตะวันตกของอำเภอ

ที่ดินที่ใช้ประโยชน์มีจำนวน 318.29 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 37 ของดินในอำเภอ

2) ทรัพยากรน้ำ

(1) กว๊านพะเยา เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่อันดับ 3 ของประเทศ และใหญ่ที่สุดในภาคเหนือ ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 12,830 ไร่ เกิดจากลำน้ำหลายสายในเขตอำเภอแม่ใจ และเทือกเขาทางทิศตะวันตกของจังหวัดไหลมารวมกันลงสู่กว๊านพะเยา ให้สามารถกักเก็บน้ำได้ประมาณ 33.22 ล้านลูกบาศก์เมตร ทำให้องค์การประปาส่วนภูมิภาค

สามารถผลิตน้ำประปาให้แก่ประชาชนทั้งใช้อุปโภค บริโภคตลอดปี นอกจากนั้นยังเป็น แหล่งประมงน้ำจืดสำคัญที่สุดของภาคเหนือตอนบน เป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลานานาชนิด เช่น ปลาหมอเทศ ปลานิล และปลาไน ทำรายได้ให้แก่ประชาชนเมืองพะเยาทั้งทางตรง คือ เป็น แหล่งหาปลา หาสาหร่าย และทางอ้อม คือ การทำเครื่องจักสานที่มาจากผักตบชวา

(2) ลำน้ำแม่อิง น้ำแม่อิงเป็นแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดมาจากภูเขาใหญ่ทางทิศ ตะวันตกของอำเภอแม่ใจ เป็นร่องลำห้วยขึ้นไปบรรจบกับต้นน้ำแม่วัง อำเภอวังเหนือ จังหวัด ลำปาง ทำให้ปลายน้ำทั้งสองจดกัน ชาวบ้านเรียกว่า "คอยผีปันน้ำ" ลำห้วยที่ไหลมาจากอำเภอ แม่ใจ ชาวแม่ใจเรียกว่า "หนองเอี้ยง" ไหลผ่านหมู่บ้านแม่ใจลงสู่หนองเล็งทราย ผ่านทุ่งนาแม่ ใจ แม่ปืม บ้านใหม่ บ้านต้า ลงสู่กว๊านพะเยา และไหลไปในระหว่างเขตอำเภอดอกคำใต้ อำเภอจุน อำเภอเทิง และอำเภอเชียงของลงสู่แม่น้ำอิง

(3) ลำน้ำแม่ปืมต้นน้ำเป็นลำห้วยใหญ่ไหลมาจากภูเขาตอยห้วยงัมหรือคอย ค้วน ตำบลนาโชนกเรียก คอยชมภู ผังขวา คอยภูนี้อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอพาน และ อำเภอแม่ใจ ลำน้ำนี้จะไหลผ่านหมู่บ้านป่าตึง สันทราย และบ้านแม่ปืมลงสู่แม่น้ำอิง ป่าตึง สัน ทราย และบ้านแม่ปืมลงสู่แม่น้ำอิง

(4) ลำน้ำแม่ต้า ต้นน้ำไหลมาจากภูเขาใหญ่ ชาวบ้านเรียก "คอยตั้ง" คือ ภูเขาภูนี้มีรูปแบบเหมือนม้านั่ง เมื่อมองไปทางทิศตะวันตกจะเห็นได้ชัด ลำน้ำจะผ่านน้ำตก จำปาทอง ไหลผ่านบ้านขุนต้า ต้าพระแล ต้าน้ำล้อม ต้าปลานาน ต้าคอนมูลลงสู่แม่อิง

(5) ห้วยแม่คุ้ม อยู่ที่ตำบลท่าจำปี ต้นน้ำไหลจากภูเขาใหญ่ที่อกเดียวกันกับ ลำน้ำแม่ต้า ไหลผ่านบ้านคุ้มท่าลงสู่แม่น้ำอิง

(6) ลำน้ำแม่เห็ชยน อยู่ตำบลบ้านใหม่ ต้นน้ำไหลมาจากภูเขาใหญ่ทางทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือผ่านหมู่บ้านร่องไฮ บ้านท่ากลาง และบ้านใหม่ไหลลงสู่แม่อิง

(7) ลำน้ำแม่ต้า เป็นลำน้ำหนึ่งที่มีต้นกำเนิดมาจากทางทิศตะวันออกเฉียง ใต้ของจังหวัดพะเยา ไหลผ่านอำเภอดอกคำใต้ บ้านปิ่น จำปาหวาย แม่ต้า

นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำอีกหลายสายหลายแห่ง เช่น ลำน้ำแม่คุ่น ลำน้ำแม่นาเรือ ลำน้ำแม่ใส และอ่างเก็บน้ำตามโครงการพระราชดำริอีกจำนวน 6 แห่ง เช่น อ่างเก็บน้ำแม่ต้า อ่างเก็บน้ำห้วยแม่เห็ชยน อ่างเก็บน้ำแม่นาเรือ อ่างเก็บน้ำแม่คุ้ม อ่างเก็บน้ำห้วยขบ อ่างแม่ปืม

3. ทรัพยากรป่าไม้

พื้นที่ป่าไม้ของอำเภอเมืองพะเยา ปี พ.ศ. 2541 มีทั้งหมดมีประมาณ 33,594 ไร่ มีป่าสงวนแห่งชาติ 6 ป่า พื้นที่ 358.594 ไร่ อุทยานแห่งชาติ 1 ป่า พื้นที่ 148.407 ไร่ และสวนป่า 2 แห่ง คือ ป่าห้วยลึกและสวนป่าแม่กา มีไม้ที่สำคัญ คือ ไม้สัก ไม้ประดู่ ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน ยาง เต็ง รัง พื้นที่ป่าที่สำคัญ ได้แก่ ป่าแม่คำ ป่าขุนคำ ขุนต่อม ป่าแม่ดุ่น ป่าห้วยบง ป่าแม่ปืม และป่าร่องขุย

3.3 การสืบทอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในชนบทของอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

จากการศึกษาสมุนไพรกับภูมิปัญญาท้องถิ่นในชนบทของอำเภอเมืองพะเยา พบว่าชาวชนบทมีการใช้ภูมิปัญญาผ่านหมอพื้นบ้านในท้องถิ่น ผลการศึกษาจึงเน้นไปที่ตัวหมอพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษา โดยใช้วิธีการพรรณนา ซึ่งได้แบ่งผลการศึกษา ดังนี้

ส่วนที่ 1 การสืบทอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้าน จะนำเสนอ
ด้าน

ก. การเรียนรู้วิชาแพทย์พื้นบ้าน

ข. การส่งสมภูมิปัญญา

ค. การถ่ายทอดภูมิปัญญา

ส่วนที่ 2 การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับสมุนไพร จะนำเสนอด้าน

ก. การประยุกต์ใช้สมุนไพรกับชาวบ้าน

ข. ความเชื่อในการใช้ภูมิปัญญากับสมุนไพร

ค. ภูมิปัญญาในการประยุกต์ใช้สมุนไพรรักษาโรคจะเกี่ยวกับด้าน

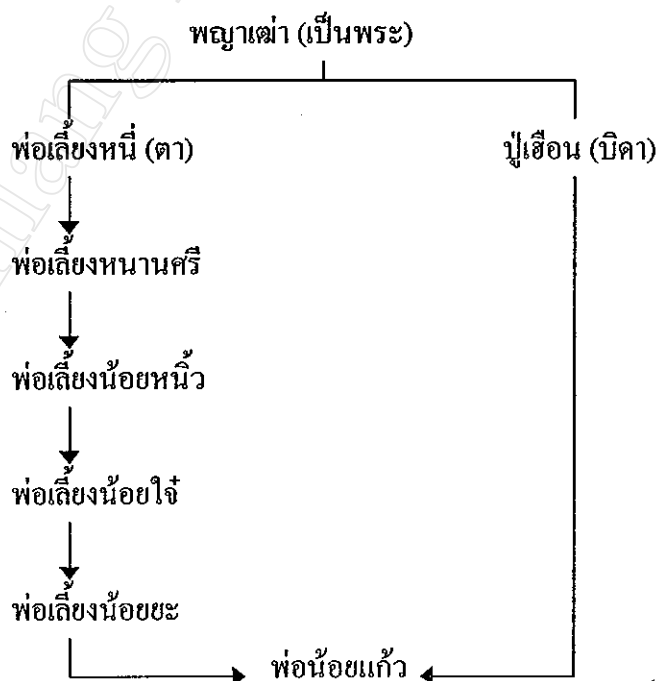
การวินิจฉัยโรคและกระบวนการรักษา แหล่งสมุนไพร การเก็บสมุนไพร (ชนิด ฤดูกาลเก็บ ความเข้มของฤทธิ์ยา) การเก็บรักษา จำแนกประเภทและการแปรสภาพของสมุนไพร ผลการศึกษามีดังนี้

ก. การเรียนรู้วิชาแพทย์พื้นบ้านของหมอพื้นบ้าน

1) ประวัติการเป็นหมอพื้นบ้าน

จากการศึกษาพบว่า หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่เป็นชาย ได้เรียนวิชาแพทย์พื้นบ้าน ขณะเยาว์วัย อายุตั้งแต่ 20 กว่าปีขึ้นไป แต่บางคนก็เรียนเมื่ออายุ 17-18 ปี ด้วยการบวชเรียนเป็นพระ ศึกษาพระธรรมควบคู่กับศึกษาการใช้สมุนไพร โดยบางคนได้ศึกษาการใช้สมุนไพรควบคู่ไปกับคาถาอาคม ปกติหมอพื้นบ้านเกือบทุกคนจะมีคาถาอาคมประจำกายเพื่อป้องกันสิ่งชั่วร้ายมารังควาน แต่บางท่านก็ไม่มีคาถาอาคม ไม่ได้บวชเรียน แต่ใช้สมุนไพรล้วน ๆ เช่น แม่ยี่น เพียรทำ หมอพื้นบ้านที่บ้านสันป่าม่วง เป็นหมอพื้นบ้านเพศหญิงที่ไม่ได้เรียนคาถาอาคมมาแต่ได้รับการสืบทอดมาใช้สมุนไพรมาจากบิดาซึ่งเป็นหมอพื้นบ้านที่มีชื่อเสียงในชุมชน

หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่อยู่ในวงศ์ตระกูลหมอพื้นบ้านและมีอาชีพเกษตรกรรม กล่าวคือมีบิดา-มารดา เป็นหมอ จึงได้สืบทอดวิชามาตามสายโลหิต บางคนมีการสืบทอดการเรียนรู้มาหลายชั่วอายุคน เช่น พ่อน้อยแก้ว อ้อยหวาน หมอพื้นบ้านที่มีชื่อเสียงประจำบ้านคำพระแล อายุ 85 ปี ได้ให้สัมภาษณ์ว่า ได้สืบทอดการเรียนรู้วิชาแพทย์พื้นบ้านและการใช้สมุนไพรมาตามลำดับจากบุคคลต่อไปนี้ (สัมภาษณ์หมอน้อยแก้ว อ้อยหวาน 29 มิถุนายน 2542)

การเรียนรู้นั้นจะแบ่งเป็น 2 สาย คือ สายทางพระ กับสายของบิดา ซึ่งเป็นสายทางพราหมณ์ ฉะนั้นอาจสรุปได้ว่าหมอพั้นบ้านในพื้นที่ศึกษาได้รับการถ่ายทอดความรู้จาก 2 สถาบัน คือสถาบันทางศาสนากับสถาบันครอบครัว

2) วิธีการเรียน แหล่งข้อมูล สถาบัน และระยะเวลาในการเรียน

จากการศึกษาพบว่า หมอพั้นบ้าน ในชนบท อำเภอเมืองพะเยา ส่วนใหญ่ได้ใช้วิธีการเรียนเกี่ยวกับการแพทย์พื้นบ้านและการใช้สมุนไพรอย่างเป็นทางการ คือ เรียนกับวัด เรียนตำรายาคัวยคัวยอักษรล้านนา สำหรับคนที่บวชเรียนมา แต่บางคนก็เรียนแบบไม่เป็นทางการ ศึกษาจากครู-อาจารย์ด้วยการจดจำ การบอกเล่า ท่องจำ หรือปฏิบัติตามและทดลองปฏิบัติ

บรรดาหมอพั้นบ้านที่ได้รับการถ่ายทอดมาเป็นหมอ จากการศึกษาศึกษาการเรียนรู้อาการเป็นหมอพั้นบ้าน สามารถแบ่งออกเป็น 3 ระยะ คือ

ระยะที่ 1 การศึกษาและค้นคว้า คือ จะเป็นผู้ช่วยงาน หัวหน้าเข่งยามตามครู อาจารย์ขณะไปหารากไม้ในป่า และนำเอาไม้ในป่ามาปลูกในบ้าน ขั้นนี้ไม่ได้ศึกษาจากตำรา แต่จะให้ป็นลูกมือติดตามไปที่ต่าง ๆ หลังจากนั้นจะค่อย ๆ ให้เรียนรู้วิธีการตำยา บอกส่วนผสมของตัวยาและให้ท่องจำสูตรยา ฝึกท่องจำชื่อไม้ โรคที่เป็นใช้ไม้อะไร ทำเช่นนี้บ่อย ๆ จนจำได้ ต่อจากนั้นจะมีการทดสอบความรู้ ถ้าเห็นว่าจำได้แล้วจะรับเป็นศิษย์ โดยมีการเรียนคาถาอาคมเพิ่ม (สำหรับบางคน) ขั้นตอนนี้เรียกว่า "การขึ้นครู" หรือ "ครอบครู" การขึ้นครูบางคนจะทำแบบเรียบง่ายไปจนถึงมีเครื่องเช่นไหว้มากมาย เช่น หมอแก้วมา ยังมั่ง ขึ้นครูแบบง่าย ๆ จากพ่อเลี้ยงมอซึ่งเป็นอาจารย์ โดยการนำเหล็ก 1 แฉ่ง ไม้ 1 ตัว เงิน 15.25 บาท ข้าวดอกคอกไม้ขึ้นขันให้อาจารย์แล้วกล่าวรับเป็นศิษย์ หลังจากนั้นอาจารย์จะถ่ายทอดความรู้ให้อย่างหมดเปลือก ไม่มีการหวงวิชาไว้ พร้อมกับมอบตำรายาให้ แต่หมอบางคนไม่มีพิธีแบบนี้เนื่องจากได้รับการถ่ายทอดมาจากบิดามารดาจึงไม่มีพิธีรีตอง ส่วนมากที่ได้ความรู้เพราะถูกใช้ให้ไปหาสมุนไพร ตำยาให้ ปรุรงยาตามคำบอกจึงได้ความรู้มาเรียกว่า เป็นการสืบทอดทางสายโลหิต

ระยะที่ 2 การปฏิบัติตามและทดลองปฏิบัติ เป็นช่วงการปฏิบัติตามเงื่อนไขและทดลองสร้างความมั่นใจ ฝึกความอดทนในการรักษาคณไข้ เฝ้าไข้ ปรุรงยาใช้คาถา ความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาทำการรักษาคณป่วย ขั้นตอนนี้คนที่ป็นหมอใหม่ ๆ จะได้รับการไว้วางใจจากอาจารย์บ้าง เพราะผ่านการขึ้นครูมาแล้ว อาจารย์จะปล่อยให้วินิจฉัยโรคและจัดยาให้คนไข้

แต่การวิจัยยังอยู่ในการควบคุมและทำไปด้วยกัน มีการซักถามปัญหาหลายอย่างถ้าไม่เข้าใจ
 ขั้นนี้อาจารย์จะสังเกต ดูนิสัยใจคอ ความอดทน คุณสมบัติ คุณธรรมในการรักษา ความแม่นยำ
 ในการใช้สมุนไพรและคาถาให้เหมาะสมกับโรค อาจารย์จะคอยห่าง ๆ โคยบอกเล่าและ
 ปฏิบัติให้เป็นตัวอย่างในช่วงแรก ๆ แล้วปล่อยให้ปฏิบัติแทนตนจนเกิดความชำนาญและทุก
 คนยอมรับ

ระยะที่ 3 การเป็นผู้เชี่ยวชาญเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ช่วงนี้เป็นผลมาจากระยะที่
 2 สามารถรักษาโรคแทนอาจารย์ได้ เพราะอาจารย์แก่ชราแล้วไม่สามารถรักษากับคนได้
 และมีการสั่งสมความรู้ต่อมาเรื่อย ๆ จากการลองผิดลองถูก จากประสบการณ์งานชำนาญใน
 โรคต่าง ๆ สามารถปรุงสูตรยาได้เอง โดยไม่ต้องถามอาจารย์ หรือบางคนสามารถพลิกเพลง
 จนเป็นสูตรเฉพาะของตนไป กว่าที่หมอมือใหม่จะมาถึงช่วงนี้ บางคนใช้เวลาประมาณ 3
 เดือน 6 เดือน หรือเป็นปี แต่ถ้าเป็นโรคยาก ๆ ไม่เคยมีประสบการณ์ก็จะกลับมาสอบถาม
 อาจารย์ในช่วงที่มีการคำหว่าอาจารย์ในวันสงกรานต์ เข้าพรรษา หรือวันสำคัญ ๆ เป็นการ
 สนทนาแลกเปลี่ยนความรู้

ข. การสั่งสมภูมิปัญญา

1) การเก็บรวบรวม สะสมตำรา สั่งสมประสบการณ์

จากการศึกษา พบว่า หมอพื้นบ้านแต่ละคนได้เก็บรวบรวมตำราเกี่ยวกับวิชา
 แพทย์พื้นบ้านไว้มากมาย ส่วนใหญ่จะเป็นตำราที่บันทึกด้วยอักษรล้านนา เรียกว่า "ปี่ปสา"
 เป็นตำราที่คัดลอกมาจากบิณฑาคารบางส่วน มาจากครูอาจารย์ ผู้อาวุโสในชุมชนส่วนหนึ่ง
 และมาจากการเสาะแสวงหาด้วยตนเองอีกส่วนหนึ่ง ตำราเหล่านี้สามารถจำแนกเป็นเรื่อง ๆ ได้
 ดังนี้

1. ตำราแพทยศาสตร์
2. ตำราเภสัชกรรมไทย
3. ตำรายาแผนโบราณ
4. ตำราหมอประจำบ้าน
5. ตำราเกี่ยวกับวงลักษณ์ชะตา (ชะตาเคราะห์กรรมของคน)
6. ตำราว่าด้วยคาถาอาคม
7. ตำราว่าด้วยการเสกเป่า

8. ตำราว่าด้วยการรักษาโป่งข่า
9. ตำราว่าด้วยการต่อกระดูก
10. ตำราการคูดวงชะตา (คู่มือ)

นอกจากตำราเหล่านี้แล้ว หมอพื้นบ้านบางคนยังได้สะสมตำราว่าด้วยการปลูกพืชไม้มงคล การปลูกสร้างบ้าน หรือตำราเกี่ยวกับการทำพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งใช้สำหรับผู้ที่เคยบวชเรียนมา ตำราดังกล่าวจะถูกเก็บไว้เป็นหมวดหมู่ บนหิ้งพระในบ้านในรอบ 1 ปี เช่น วันสงกรานต์ วันเข้าพรรษา จะนำออกมาปลุกฝุ่น ทำพิธีรดน้ำ ขมิ้นส้มป่อย ทางล้านนาเรียกว่า “การสะละสะลู่” เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้ครอบครอง และเป็นการแสดงความเคารพต่อบูรพาจารย์ด้วย

2) การสั่งสมความรู้ภายหลังของหมอพื้นบ้าน

จากการศึกษาพบว่า หมอทุกคนจะศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม หลังจากที่เล่าเรียนหรือฝึกปฏิบัติกับบูรพาจารย์มาแล้ว เพื่อให้เกิดความชำนาญมากขึ้น โดยเริ่มทดลองศึกษาการใช้สมุนไพรกับครอบครัว รักษาตนเอง หรือชาวบ้านที่อยู่ใกล้บ้านตน นอกจากนี้หมอพื้นบ้านบางคนยังได้รวมกลุ่มกันเข้าสมัครเป็นสมาชิกของชมรมอนุรักษ์สมุนไพรท้องถิ่น ซึ่งเป็นชมรมที่เกิดจากการจัดตั้งของหมอพื้นบ้านในเขตอำเภอเมืองพะเยา เมื่อปี พ.ศ. 2537 เพื่อศึกษาความรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์การรักษาระหว่างหมอดด้วยกัน แต่บางคนได้ศึกษาความรู้เพิ่มเติมด้วยการเรียนการวิชาแพทย์แผนไทยจากสถาบันการแพทย์แผนไทย เพื่อให้ได้ใบประกอบโรคศิลป์หรือเรียนรู้เกี่ยวกับการใช้ยาแผนปัจจุบันควบคู่ไปกับการเรียนวิชาแพทย์พื้นบ้านเพื่อนำมาใช้ผสมผสานกัน (สัมภาษณ์หมอแก้วมา ยังมั่ง วันที่ 28 มิถุนายน 2542)

3) การสั่งสมความรู้เรื่องการอนุรักษ์สมุนไพร

ความรู้ในการอนุรักษ์สมุนไพรเป็นการสั่งสมความรู้เพิ่มเติมอีกด้านหนึ่งของหมอพื้นบ้านในพื้นที่ศึกษา เนื่องจากหมอพื้นบ้านมีความจำเป็นต้องนำสมุนไพรบางชนิดมาปลูกไว้ที่บ้าน ฉะนั้นการอนุรักษ์สมุนไพรจึงเป็นสิ่งที่หมอทุกคนต้องเรียนรู้ โดยหมอพื้นบ้านส่วนมากเข้าใจและมีความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศ ซึ่งจะเห็นว่าแตกต่างจากหมอพื้นบ้านรุ่นเก่า อาจเป็นเพราะว่า ในอดีตป่าไม้ยังอุดมสมบูรณ์อยู่ แต่ปัจจุบันป่าไม้ถูกทำลายลงมาก การเข้าใจ

เรื่องการอนุรักษ์สมุนไพร และอนุรักษ์ป่าไม้จึงเป็นสิ่งสำคัญ อย่างกรณีหมอสมคิด อ้อยงาม หมอน้อยคา อ้อยหวาน หมอดี บำรุง หรือ หมอน้อยอ้าย ทองไชย ได้ผ่านการอบรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าไม้และสมุนไพร โดยเจ้าหน้าที่ป่าไม้จังหวัดพะเยา ให้ความรู้ นำไปเดินป่าศึกษาระบบนิเวศ ประโยชน์ของป่าไม้ ควบคู่กับการศึกษาพรรณไม้ การปลูกและการเก็บสมุนไพรที่ถูกต้อง เพิ่มเติมจากที่หมอพื้นบ้านเหล่านี้รู้แล้วบางส่วน ทำให้เกิดความเข้าใจในระบบนิเวศ เข้าใจธรรมชาติ รู้ว่าสมุนไพรจะอยู่ได้ถ้ามีป่าอุดมสมบูรณ์ หมอพื้นบ้านที่ได้รับความรู้ด้านนี้จะนำความรู้ไปถ่ายทอดยังกลุ่มหมอคนอื่น ๆ เมื่อพบปะกัน สำหรับการปลูกและเก็บสมุนไพรนั้นหมอพื้นบ้านส่วนใหญ่จะรู้ว่าทำอย่างไร ไม่เป็นการทำลายธรรมชาติ เช่น กรณีพ่ออ้าย ทองไชย หมอพื้นบ้านประจำบ้านห้วยหม้อ ตำบลต๋อน ได้ผ่านการเรียนรู้การอนุรักษ์สมุนไพรมาประมาณ 5 ปีที่แล้ว ได้เลือกพืชบางชนิดที่เป็นสมุนไพรในป่ามาปลูกไว้ที่บ้าน โดยเล่าว่าการเก็บมาปลูกจะต้องดูว่าสมุนไพรนั้นมีจำนวนมากหรือไม่ แพร่พันธุ์เร็ว และขึ้นได้ทั้งในป่า และในบ้าน หรือหาก ก็จะไม่เก็บมาปลูก เช่น อ้อสะพายควาย บอระเพ็ด เปล้าหลวง จะนำจากป่ามาปลูก เพราะขึ้นได้ดีทุกสภาพอากาศและมืออยู่ทั่วไปในป่า แต่สมุนไพรบางชนิดหากนำมาปลูกก็ไม่ขึ้นเพราะอากาศต่างกัน ส่วนการเก็บสมุนไพรนั้นจะเลือกเฉพาะบางส่วนของต้นไม้ ไม่ได้เอาทั้งต้นขึ้นอยู่กับตำรา หากจะเอาทั้งต้นต้องดูว่าพืชชนิดนั้นมีจำนวนมากหรือไม่ จะคำนึงถึงการใช้ในครั้งต่อไป นอกจากนี้จะเว้นระยะเวลาในการเก็บด้วย เช่น หากเดือนนี้เข้าไปเก็บในป่า ก็จะเว้นช่วงอีก 1-2 เดือน ไม่ได้เก็บทุกเดือน เพื่อให้ธรรมชาติฟื้นฟูตัวมันเองก่อน

ก. ด้านการถ่ายทอดภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้าน

จากการศึกษาพบว่า หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่ถ่ายทอดความรู้ให้กับผู้อื่นอย่างไม่เป็นทางการ ที่เรียกว่า ศิษย์กับครู แต่ส่วนมากจะถ่ายทอดในลักษณะการแนะนำบอกให้จดสูตรยาและสมุนไพรที่ใช้แก่ชาวบ้าน ผู้สนใจทั้งในชุมชนและคนต่างถิ่นที่ได้ยิน ได้ฟังชื่อเสียงของหมอมากกว่าการรับเป็นศิษย์เหมือนสมัยของคน เนื่องมาจากกาลเวลาเปลี่ยนไปผู้คนไม่สนใจจะศึกษาวิชาแพทย์พื้นบ้านอย่างจริงจัง หันไปใช้ยาแผนปัจจุบันดูแลสุขภาพ ฉะนั้นจึงไม่ค่อยมีพิธีกรรมการรับศิษย์หรือขึ้นครู แต่ก็มีหมอพื้นบ้านบางคนที่ย่อยทอดความรู้ให้บุคคลในครอบครัว เช่น บุตรชาย เครือญาติ พี่ชาย น้องชาย เพื่อถ่ายทอดความรู้ในการใช้สมุนไพรดูแลสุขภาพคนในครอบครัวมากกว่าที่จะนำมาประกอบอาชีพเหมือนสมัยก่อน

นอกจากนี้ยังมีหอพื้นบ้านจำนวนหนึ่ง ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ผู้ที่สนใจมาขอเรียนเอง ส่วนมากเป็นต่างถิ่นหรือเป็นผู้อาวุโสในชุมชนที่อยากได้ความรู้เพิ่มเติม เช่น กรณี พ่อ นวล งานล่อ หอพื้นบ้านประจำสันป่าม่วง ต.สันป่าม่วง ได้ถ่ายทอดความรู้ให้กับศิษย์ 1 คน ชื่อ สล่าซอน โดยทำพิธีขึ้นขัน (ขึ้นครู) ขอรับสูตรยาและคาถาอาคมเกี่ยวกับการต่อกระดูก ซึ่งการรับเป็นศิษย์จะต่างจากที่สมัยพ่อ นวล เป็นศิษย์ของครู อาจารย์ ที่ต้องใช้ความอุตสาหะ ความอดทนกว่าจะได้เป็นศิษย์ แต่การรับศิษย์ในปัจจุบันของพ่อ นวล ขึ้นอยู่กับความประสงค์ของผู้เรียนว่าต้องการจะเรียนตำราการแพทย์ใด และพ่อ นวล จะใช้วิธีการดูเมื่อ ถึงลักษณะของคนที่จะมาเรียนว่าเป็นเช่นใด มีนิสัยอย่างไร จะเอาความรู้ไปใช้ประโยชน์ได้หรือไม่ จึงมั่นใจถ่ายทอดความรู้ให้ โดยพ่อ นวล จะถ่ายทอดความรู้ให้เพียง 5 วัน หากได้ความรู้ไปแล้วก็ให้กลับบ้านภูมิลำเนาไปรักษาคนต่อไป เมื่อถึงวันสงกรานต์ ศิษย์คนนั้นจะมารดน้ำคำหัว แสดงความเคารพต่อครู ส่วนการถ่ายทอดความรู้ให้กับบุตรหลาน เครือญาติ พ่อ นวล กล่าวว่า “พวกเขาไม่ได้สนใจที่จะเรียนการใช้สมุนไพร เพราะคิดว่าการเป็นหอพื้นบ้านต้องมีการปฏิบัติตนตามข้อห้ามมากมาย เช่น ห้ามกินอาหารในงานศพ ห้ามดื่มสุราของมีเมา ห้ามประพาศพิศในกาม ห้ามล่อคราวตากผ้า ฯลฯ” หรือกรณีพ่อ อ้าย ทองไชย ได้ถ่ายทอดความรู้แก่ผู้ที่เป็นมรรคทายกประจำวัด ผู้ที่พ่อ อ้าย ไว้วางใจ และคิดว่าจะสามารถสืบทอดความรู้ต่อจากตนได้ จึงถ่ายทอดความรู้ให้ โดยให้ตำรายาไปอ่านและศึกษาก่อน แล้วมีการทดสอบ โดยให้ผู้รับการถ่ายทอดบอกตัวยาคำให้ฟังว่าจำได้หรือไม่ นอกจากนี้จะให้ร่วมปรุงยากับตนเพื่อฝึกปฏิบัติ โดยเริ่มแรกให้เป็นลูกมือก่อนตอนหลังชำนาญแล้วให้ไปรักษาคนไข้เอง หรือโรคยาก ๆ รักษาไม่ได้ก็ให้กลับมาปรึกษา โดยขั้นตอนการรับศิษย์ของพ่อ อ้าย เพียงแค่มีขันตั้งที่ประกอบด้วย กรวยรูปเทียน ข้าวตอกดอกไม้ ใส่พานขึ้นครูต่อพ่อ อ้าย ไม่มีเงินใส่ เป็นพิธีเรียบง่าย ซึ่งพ่อ อ้าย จะบอกกล่าวบูรพาจารย์ว่ามีศิษย์เพิ่มมา 1 คน

ส่วนหอพื้นบ้านคนอื่น ๆ จากการศึกษาพบว่า ที่ยังไม่ถ่ายทอดความรู้ให้กับคนอื่น นอกจากคนในครอบครัวหรือญาติ เพราะมีความเชื่อว่า หากถ่ายทอดความรู้ของตนให้ผู้อื่นแล้ว แสดงว่าตนเองเตรียมพร้อมที่จะปลงสังขารหรือชราภาพแล้ว จึงไม่ได้รับศิษย์อย่างเป็นทางการ ส่วนมากจะถ่ายทอดด้วยการบอกสูตรยาบางอย่างให้ไปทำเองมากกว่า แต่หอพื้นบ้านบางคนได้นำปีศาจตำรายาตัวอักษรล้านนามาแปลเป็นภาษาไทยจัดพิมพ์เก็บไว้ให้ลูกหลานสืบทอดต่อไป

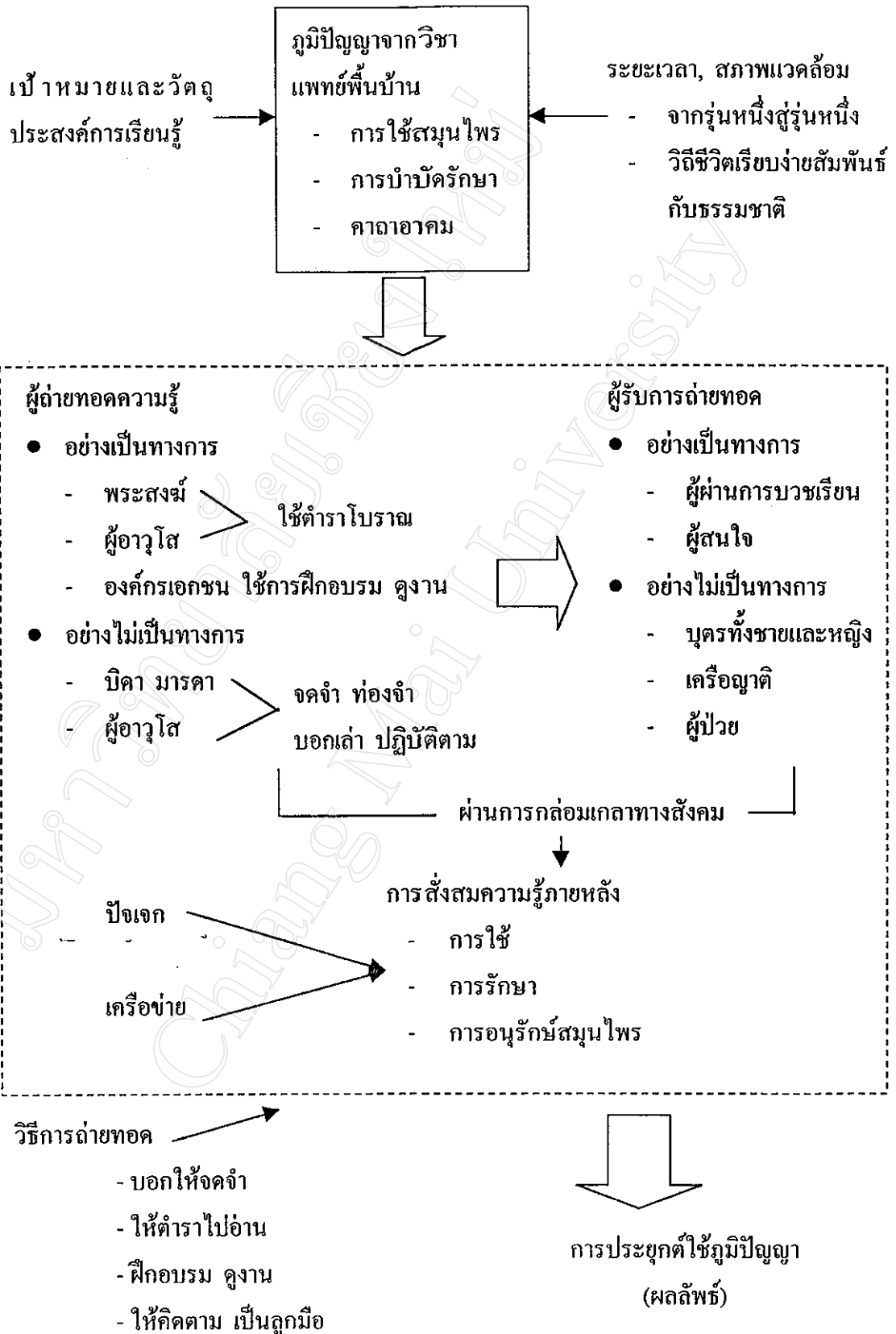
จากการศึกษาสรุปได้ว่า หมอพื้นบ้านในปัจจุบันได้ถ่ายทอดความรู้การใช้สมุนไพรให้กับบุคคลต่อไปนี้

1. บุตร หลาน
2. เครือญาติ
3. บุคคลภายนอกที่สนใจจะเรียน
4. ผู้อาวุโสในชุมชน เช่น มรรคทายก
5. ชาวบ้านที่มาถามด้วยหรือสมุนไพร

วิธีการถ่ายทอดความรู้ มีดังนี้

1. บอกสูตรยาและสมุนไพรที่ใช้ให้
2. ให้จดความรู้จากตำราเอง
3. ให้ตำรายาไปอ่านแล้วมาถาม
4. ให้ติดตามเป็นลูกมือในการปรุงยา การใช้ไปเสาะหาสมุนไพรมาให้

ในด้านการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์กับหมอพื้นบ้านคนอื่น ๆ จากการศึกษ พบว่า ทุกคนมีการแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่อง สูตรยา การใช้สมุนไพร พรรณไม้ที่หายาก ชนิดของโรค ประสบการณ์การรักษา ความก้าวหน้าของคนไข้ที่รักษา รวมถึงศึกษาโรคที่รักษาหาย ๆ ร่วมกัน เช่น เบาทหวาน มะเร็ง เอดส์ มีการแลกเปลี่ยนความรู้ในลักษณะเครือข่าย การเรียนรู้ทางสังคม มีการรวมกลุ่มหมอเมือง จัดตั้งเป็นชมรม “อนุรักษ์สมุนไพรพ่อบุญเมือง” ภายในอำเภอเมือง โดยเริ่มจากการรวมกลุ่มหมอเมืองในตำบลและพื้นที่ใกล้เคียง แล้วเสนอโครงการเกษตรกรรมยั่งยืนฟื้นฟูภูมิลำเนา ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) สนับสนุนด้านงบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ตลอดจนอบรมความรู้ในการใช้สมุนไพรเพิ่มเติม นอกจากการแลกเปลี่ยนความรู้ภายในกลุ่มแล้วยังมีการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างหมอเมืองในต่างจังหวัดอีก เช่น แลกเปลี่ยนความรู้การใช้สมุนไพร สูตรยา การนวดแผนไทยกับกลุ่มหมอเมืองในเชียงใหม่ ลำปาง แม่ฮ่องสอน แม่สรวย หรือกรณีหมอแก้วมา ยังมั่ง ได้แลกเปลี่ยนตำรายาแก้คúmพิษ กับตำรายานี้วของพ่อหมอคนหนึ่งเชียงใหม่เพราะเป็นผู้ชำนาญการรักษาโรคนี้ จากผลการศึกษาด้านการสืบทอดภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านสามารถสรุปกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญาดังกล่าว โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ในท้องถิ่นมาอธิบาย ดังนี้

จากแผนภูมิดังกล่าวสามารถจำแนกองค์ประกอบและระบบการสืบทอดภูมิปัญญา การเรียนรู้วิชาแพทย์พื้นบ้านและการใช้สมุนไพรได้ 7 องค์ประกอบคือ

1) เป้าหมายและวัตถุประสงค์ ผู้เรียนที่เป็นหมอพื้นบ้านมีเป้าหมายและวัตถุประสงค์ในการเรียนรู้วิชาแพทย์พื้นบ้าน ซึ่งได้แก่การใช้สมุนไพร การบำบัดรักษา การใช้คาถาอาคม โดยเรียนรู้เพื่อนำไปประกอบอาชีพ และสืบทอดภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ

2) ระยะเวลา และสภาพแวดล้อมสำหรับการเรียนรู้ การสืบทอดจะอาศัยระยะเวลาจากคนรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง หรือตลอดทั้งปี โดยมีสภาพของสถานที่เรียนรู้คือชุมชน และธรรมชาติรอบตัวเป็นสิ่งเรียนรู้ ซึ่งเป็นสถาบันศาสนา และสภาพตามธรรมชาติเป็นแหล่งเรียนรู้

3) ผู้ถ่ายทอดความรู้ มี 2 ลักษณะคือ ผู้ที่ถ่ายทอดอย่างเป็นทางการ ได้แก่ พระสงฆ์ ผู้อาวุโสในชุมชน โดยใช้ตำราจากปีปสาเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอด อีกลักษณะคือ ผู้ที่ถ่ายทอดอย่างไม่เป็นทางการ ได้แก่ บิดา มารดา และผู้อาวุโสในชุมชน จนถ่ายทอดด้วยการใช้งานให้จดจำ ท่องจำ บอกเล่า และปฏิบัติตามเป็นลูกมือ ส่วนองค์กรเอกชนเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้กับหมอพื้นบ้านภายหลังด้วยการฝึกอบรม และให้ศึกษาดูงานเพื่อเกิดความชำนาญ

4) เนื้อหาที่ถ่ายทอด ได้แก่ เรื่องการใช้สมุนไพร การบำบัดรักษาด้วยสมุนไพร และวิธีการอื่นๆ เช่น คาถาอาคม การนวด การแหกด้วยเขาสัตว์ นอกจากนี้เนื้อหายังเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติ อนุรักษ์ป่าที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสมุนไพรนานาชนิด

5) วิธีการถ่ายทอด มี 2 วิธีคือ ใช้การบอกเล่า บอกให้จด ให้ท่องจำจากตำรา และใช้วิธีการปฏิบัติตามครูอาจารย์ บิดามารดา หรือการศึกษาดูงานจากที่อื่นๆ

6) ผู้รับการถ่ายทอดหรือผู้เรียน ได้แก่ ผู้ที่เคยเป็นเรียนมา ผู้สนใจทั่วไป ผู้อาวุโสในชุมชน บุตรหลานของหมอพื้นบ้าน เครือญาติ และผู้ป่วยที่มารับการรักษา

7) ผลลัพธ์ของการเรียนรู้ นั่นคือ ผู้เรียนจะนำความรู้และภูมิปัญญาทั้งหมดของตนที่ผ่านการสั่งสมความรู้ ผ่านการกล่อมเกลามาทางสังคม มาประพடுத்தใช้กับตนเอง ใช้กับครอบครัว และผู้ป่วย ในรูปของเครือข่ายการใช้สมุนไพร หรือใช้ด้วยตนเองในระดับปัจเจกชน

3.4 การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับสมุนไพรในการดูแลสุขภาพของชาวชนบท

ก. การประยุกต์ใช้สมุนไพรกับชาวบ้าน

1) ผู้ป่วยที่มารับการรักษาด้วยโรคที่เป็น

จากการศึกษาพบว่าผู้ป่วยหรือคนไข้ที่มารับการรักษาจากหมอพื้นบ้าน ส่วนใหญ่มีอาชีพ เกษตรกรรม นอกนั้นมีอาชีพรับจ้าง ค้าขาย ข้าราชการ และไม่ได้ทำงาน ส่วนผู้ป่วยที่เป็นเพศหญิงมักมาใช้บริการมากกว่าชาย มีอายุตั้งแต่ 20 ปี ไปจนถึง 70 กว่าปี ผู้ป่วยที่มา รักษาส่วนใหญ่มักมีเหตุผลตรงกันก็คือ ใช้สมุนไพรเป็นทางเลือกหนึ่ง หลังจากที่ไปรักษา แพทย์แผนปัจจุบันแล้วไม่หาย หรือไม่หายขาด จึงหันมาใช้ยาสมุนไพรแทนบ้าง มีส่วนน้อยที่ มารักษาเพราะเหตุผลอื่น เช่น บ้านใกล้หมอพื้นบ้าน สถานีอนามัยอยู่ไกล เป็นโรคที่ต้องใช้ หมอพื้นบ้านเท่านั้น

จากการศึกษาสรุปได้ว่า ผู้ป่วยที่มาหาหมอพื้นบ้าน เพื่อใช้สมุนไพรรักษามักเป็น โรคดังต่อไปนี้

1. โรคทั่วไปที่เป็นกันบ่อย ได้แก่ โรคลมชื้นเบื้องสูง อาหารเป็นพิษ ปวดศีรษะ ปวดเมื่อยตามร่างกาย (ปวดหลัง ปวดเอว กล้ามเนื้อ) ภูสวัด ไฟลามทุ่ง คุ่มพุพอง คางทูม แมลง มีพิษกัดต่อย มีนเมาศีรษะ โรคเกี่ยวกับข้อ เอ็น คุ่มผื่นคัน โรคกระเพาะ อุบัติเหตุ (ต่อกระดูก) ไข้หวัด ไอ ท้องเสีย ตะคริว ปวดหัวเข่า ปวดท้อง นิ้ว ผอมแห้งแรงน้อย

2. โรคที่แพทย์แผนปัจจุบันรักษาไม่หายหรือไม่หายขาด ได้แก่ โรคแทรกซ้อน จากเอดส์ (เอส์) เบาหวาน มะเร็ง ไมเกรน ความดันโลหิต อัมพฤกษ์ อัมพาต โป่งน้ำ โรคลมพิษ เดือนของผู้หญิง โรคประสาท โรคเก๊าท์ โรคมะเร็งเต้านม (ปวดศีรษะ ปวดสันหลัง โดยไม่ทราบ สาเหตุ) หืด หอบ โรคภูมิแพ้ ไช้นัส ริดสีดวงทวารหนัก (รุนแรง) โรคฝีในท้อง เส้นทับกระดูก โรคหัวใจพิการ ไขข้ออักเสบ โรคคุ่มพิษ หรือโรคติดเชื้อแอนแทรกซ์ โรคปวดเส้นปวดเอ็น (เหน็บชา) โรคที่ถูกสุนัข คุณไสย หรือสิ่งเหนือธรรมชาติกระทำ เป็นต้น โรคประเภทที่สองนี้ จะพบว่า ผู้ป่วยได้รับการรักษาด้วยแพทย์แผนปัจจุบันแต่ไม่หายหรือไม่มีทางรักษา (บางโรค) จึงหัน มาพึ่งหมอพื้นบ้าน เพื่อเป็นทางเลือกและต้องการให้หายจากโรค โดยเฉพาะโรคบางอย่างที่ไม่ทราบสาเหตุอย่างถูกคุณฝี่ คุณไสย หรือสิ่งเหนือธรรมชาติกระทำ หมอพื้นบ้านจะทำหน้าที่ รักษาโรคดังกล่าวได้อย่างสมบูรณ์แบบ

2) ปัจจัยที่ส่งผลต่อการนำสมุนไพรมาใช้

จากการศึกษาพบว่า มีปัจจัยที่ทำให้หมอพื้นบ้านยังนำสมุนไพรมาใช้รักษาโรคอยู่ เพราะ

1. ปัจจัยทางสังคม ได้แก่

- หมอพื้นบ้านทุกคนได้รับการสืบทอดภูมิปัญญามาแต่อดีต จึงถือว่าเป็นการสืบทอดเจตนารมณ์ และภูมิปัญญาของบูรพาจารย์ไว้มิให้สูญหาย

- สถานภาพทางสังคม และบทบาททางสังคมของหมอพื้นบ้าน ที่ได้รับยกย่องจากชุมชนให้เป็นผู้นำชุมชน ผู้อาวุโสของชุมชน ด้วยบทบาทนี้หมอพื้นบ้านจึงต้องทำหน้าที่ของตนต่อไป

- ความต้องการที่จะช่วยเหลือสังคม ชุมชน และเพื่อนมนุษย์ของหมอพื้นบ้านเอง หรือเป็นที่พึ่งทางใจให้กับชาวบ้าน

2. ปัจจัยด้านวัฒนธรรม ได้แก่

- ความเชื่อในสาเหตุการเจ็บป่วย ด้วยเป็นผู้ที่รู้สาเหตุแห่งการเจ็บป่วย รู้โรคที่เป็น รู้สมุนไพรที่ใช้ บวกกับมีวัฒนธรรมการรักษาแบบดั้งเดิม จึงกลายเป็นหน้าที่ของหมอพื้นบ้านที่จะต้องทำหน้าที่ของตนให้สมบูรณ์แบบ

3. ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ได้แก่

- การใช้สมุนไพรรักษาโรคถือเป็นอาชีพอิสระ ขณะเดียวกันก็เกิดรายได้เสริมจากการทำเกษตร แต่หมอพื้นบ้านทุกคนก็ไม่ได้หวังอามิสสินจ้างเกินเหตุ จึงทำให้ผู้ที่เป็หมอไม่ได้มีฐานะร่ำรวยเหมือนแพทย์แผนปัจจุบัน แต่จะรักษาตามกำลังทรัพย์ของผู้ป่วยที่มาหา เป็นการปิดป่าทุกข์ให้มากกว่า

4. ปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่

- บริเวณชุมชน หมู่บ้านของหมอพื้นบ้านมักมีพืชสมุนไพรที่หลากหลาย สามารถหาได้ง่าย หยิบใช้ได้ง่าย จึงเป็นเหตุให้ต้องนำมารักษาโรคได้ทันทีเมื่อต้องการ

- ป่าในชุมชนยังหลงเหลืออยู่ แม้ว่าจะถูกทำลายลงมาก แต่สมุนไพรที่หายากยังปรากฏในป่าของชุมชน ทำให้หมอพื้นบ้านสามารถเข้าไปเก็บหาได้ บางอย่างจะนำมาปลูกไว้ในบ้าน เพื่อง่ายต่อการใช้ครั้งต่อไป

ข. ความเชื่อในการใช้ภูมิปัญญาภูมิคุ้มกันสมุนไพร

จากการศึกษาพบว่า หมอพื้นบ้านทุกคนมีการใช้ภูมิปัญญาภูมิคุ้มกันสมุนไพรตามความเชื่ออยู่ 2 ด้าน คือ

- 1) ความเชื่อในเหตุแห่งการเจ็บป่วย
- 2) ความเชื่อในการบำบัดรักษา

1) ความเชื่อในเหตุแห่งการเจ็บป่วย พบว่า หมอพื้นบ้านมีความเชื่อในสาเหตุการเกิดโรคหรือการที่คนเราเจ็บป่วยมาจาก 14 สาเหตุ คือ

(1) มาจากการกระทำของผู้ป่วย เช่น การสำส่อนทางเพศจนติดเชื้อโรค ความเย็นแล้ว ความไม่ใส่ใจ ละเอียด หรือคิดว่าคงไม่เกิดขึ้นกับตน

(2) ธาตุในร่างกายบกพร่องหรือพิการ นั่นคือ ธาตุทั้ง 4 ได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม บกพร่อง แต่หมอพื้นบ้านบางคนก็เชื่อในธาตุทั้ง 5 โดยเพิ่มอากาศธาตุเข้าไปอีกธาตุหนึ่ง ซึ่งตรงกับหลักการแพทย์อายุรเวทของอินเดียที่เรียกว่า มหาธาตุรูป 5 แต่ธาตุที่ 5 นี้ แต่ละคนไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก เนื่องจากในตำราแพทย์แผนไทยไม่ได้เน้น

ธาตุดิน หมายถึง ส่วนที่เป็นของแข็งทั้งหมดในร่างกาย

ธาตุน้ำ หมายถึง สิ่งที่เป็นของเหลวทั้งหลายในร่างกาย

ธาตุไฟ หมายถึง ความร้อนในร่างกาย การเผาผลาญอาหาร การย่อยสลายของอาหาร

ธาตุลม หมายถึง ระบบการเคลื่อนไหวของร่างกาย เช่น โลหิต ลมหายใจ ระบบประสาท และอื่นๆ

หากธาตุใดธาตุหนึ่งบกพร่องทำหน้าที่ไม่ปกติจะทำให้ร่างกายได้รับการเจ็บป่วย

(3) กินอาหารแสลง ไม่ระมัดระวังในการกิน กินอาหารไม่สะอาด มุดเมา กินอาหารไม่ถูกกับธาตุ กินมากเกินไป น้อยเกินไป

(4) เกิดจากอิริยาบถที่ผิดปกติ ผันธรรมชาติ เช่น เกษตรกรที่ไปทำงานในทุ่งนา หรือในสวน แยกของหนัก หรือมีอิริยาบถไม่ถูกต้อง หรือทำงานเกินกำลัง

(5) อดหลับ อดนอน อดข้าว อดน้ำ

(6) กินอาหารผิดเวลา

(7) เกิดจากถูกมีดพร้า ของมีคม อุบัติเหตุ

(8) ถูกแตน (ผีเสื้อ) ด้วง บินสรวงสวรรค์

- (9) เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล ร่างกายปรับสภาพไม่ทัน
- (10) กรรมเก่าที่เกิดจากการกระทำในอดีต
- (11) กระทำไม่ดี ไม่ขออนุญาตเจ้าที่ เจ้าทาง เมื่อไปต่างบ้านต่างเมือง หรือกระทำการหลบผู้ผี
- (12) คิดยาเสพติด หรือถูกสารเคมี
- (13) เกิดมาร่างกายไม่สมบูรณ์ แข็งแรงจึงป่วยบ่อย
- (14) เกิดจากเคราะห์กรรม หรือดวงชะตาตามตำรา เมื่อป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุ ตำราของหมอพื้นบ้านกล่าวไว้ 2 ลักษณะ อายุตกศูนย์ กับ อายุตก ๕ กอง

อายุตกศูนย์นั้นจะเชื่อว่า ผู้ใดเลขอายุเมื่อนับตามวงกลมนี้แล้วตรงกับ ๐ จะมีเคราะห์ร้ายป่วยหรืออาจถึงตาย ต้องแก้ไขโดยการส่งพญา ๐ ให้พ้นตัว ส่วนอายุตกเก้ากอง จะเชื่อว่า ถ้านับอายุคนป่วย ตั้งแต่ ๑-๕ แล้ว ตรงกับเลขต่าง ๆ ในวงกลม ๕ กองนี้ จะมีเคราะห์ต่างกันไปตามเลขที่ตรง เช่น

ถ้าตกเลข ๑ จะหมดอายุขัย

ถ้าตกเลข ๒ ผีเรือน ผ่าบ้านกระทำ

ถ้าตกเลข ๓ ผีอารักษ์ของตนกระทำ (ศาลพระภูมิ)

ถ้าตกเลข ๔ เสี่ยวบ้าน (ผีหอ) ในหมู่บ้านกระทำ

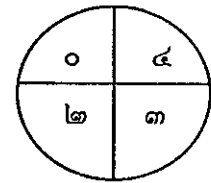
ถ้าตกเลข ๕ ผีตายโหงกระทำ

ถ้าตกเลข ๖ พ่อเกิด แม่เกิดบนสวรรค์กระทำ

ถ้าตกเลข ๗ ชะตาคว่ำ ชะตาไม่ดี

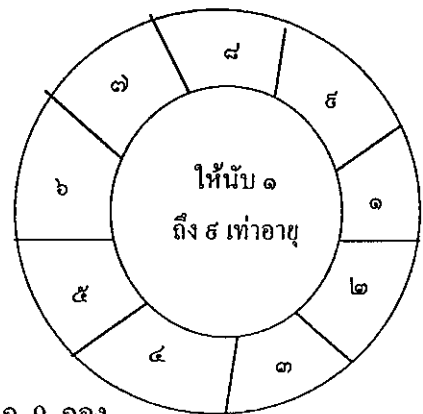
ถ้าตกเลข ๘ ตกกองฟืน ไม่ดี

ถ้าตกเลข ๙ ตกกองไฟ

ชะตาแบบอายุตกศูนย์

(สัมภาษณ์พ่อเขียว คำมามูล วันที่ 27 มิถุนายน 2542)

ชะตาแบบอายุตก 9 กอง

2) ความเชื่อในการบำบัดรักษา

หมอพื้นบ้านทุกคนมีความเชื่อในการบำบัดรักษาโรคตามตำรา ตามประสบการณ์ และคำสั่งสอนจากครูอาจารย์ ส่วนมากจะแก้ไขความเจ็บป่วย หรือบำบัดรักษาตามสาเหตุที่คนป่วยเป็น เช่น ถ้าธาตุทั้ง 4 ผิดปกติ จะใช้สมุนไพรบำบัดรักษา เพื่อปรับธาตุของคนป่วย ให้ทำหน้าที่ตามปกติหรือถ้าเป็นโรคที่เกิดจากการกระทำของสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ถูกคุณผี คุณไสย จะแก้ไขด้วยการเสกเป่า ไสยศาสตร์หรือนำมนต์ตามคาถาสืบพระคุณ พุทธคุณใน ตำราที่เรียนมา ถ้าสาเหตุเกิดจากเคราะห์กรรม ดวงชะตา จะใช้การบำบัดรักษาตามความเชื่อเรื่อง การส่งเคราะห์ สะเดาะเคราะห์ ส่งเด่น การสืบชะตา การชักบังสุกุลดิบ การถอนขี้ด (แก้วสังฆาฏี) การदानข้าวคู่กับพระเจ้า เพื่อให้คนป่วยฟื้นทุกข์พ้นภัย บางครั้งการบำบัดรักษา จะอาศัยทั้งความเชื่อในคาถาอาคมและสมุนไพรให้แก่คนป่วย ทั้งทางร่างกายและจิตใจที่เรียกว่า การรักษาแบบองค์รวม

ค. ภูมิปัญญาในการประยุกต์ใช้สมุนไพรรักษาโรค

1) การวินิจฉัยโรคและกระบวนการรักษา

จากการศึกษาพบว่า การวินิจฉัยโรคและกระบวนการรักษาของหมอพื้นบ้านทุกคน จะทำเป็นกระบวนการที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งมีขั้นตอนอยู่ 3 ขั้นตอน ดังนี้

(1) ขั้นตอนประวัติและข้อมูลทั่วไปของคนป่วย เช่น

- ตรวจวันเดือนปีเกิด ธาตุ ดวงชะตา คำนวณธาตุเจ้าเรือน
- ตรวจประวัติครอบครัว กรรมพันธุ์
- โรคประจำตัว
- อาการที่เป็นด้วยการดูสีหน้า จับชีพจร ดูดวงตา จับมือ จับเท้า
- ซักถามเป็นตั้งแต่เมื่อไหร่
- เคยรักษามาแล้วหรือไม่ ที่ไหน อย่างไร
- ตรวจความดันโลหิต ตรวจร่างกาย หมอบางคนอาจใช้หูฟังร่วม แต่บางคนก็ตรวจจากฝ่ามือโดยการบีบฝ่ามือเช็การไหลเวียนของโลหิต
- ซักถามสภาพแวดล้อม สถานที่อยู่อาศัย

(2) รักษาโรคตามอาการ เช่น

1. ขับพยาธิ (สิ่งที่เบียดเบียน) และปรับสภาพร่างกายให้สมดุลด้วยสมุนไพร ก่อนรักษาอย่างจริงจัง
2. รักษาตามอาการของโรค จำยาให้ตามสูตรยา หรือตำรา ด้วยการปรุงยา ให้กิน ซึ่งทางภาษาด้านนาเรียกว่า “การฮิบยา” ส่วนจะฮิบยากี่สูตรนั้นขึ้นอยู่กับชนิดของโรค (สูตรยานั้นหมอมือเมืองทุกคนจะเรียกว่า “ป้าก”)

พบว่าการรักษาโรคของหมอพื้นบ้านแต่ละโรค ไม่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับชนิดของโรค ดังนี้

โรคทั่วไป รักษาง่าย (โรคพื้น ๆ) หลังจากวินิจฉัยโรคเสร็จจะจำยาให้ตามอาการ อาจเป็นยาต้ม ยาผง ยาฝน ลูกกลอน หรืออบ ผู้ป่วยไม่ต้องทำพิธีกรรมกับหมอเหมือนกับการซื้อยาจากร้านค้าทั่วไป แต่ต่างกันตรงที่ได้รับความแนะนำจากหมอพื้นบ้านที่ละเอียดกว่า

โรคที่แพทย์แผนปัจจุบันรักษาไม่หาย ไม่หายขาดหรือรักษายาก หมอพื้นบ้านจะเข้ร่างกายซักประวัติอย่างละเอียด แล้วให้ยาสมุนไพรร่วมกับวิธีอื่น เช่น การแหก เป่า ใช้น้ำมันต์ หรือการนวดแบบโบราณ (นวดแผนไทย) บางกรณีหมอบางคนจะทำพิธีตามกระบวนการรักษามานต์โบราณ คือ

1. การขึ้นขันตั้ง (ขันรักษา) เป็นเครื่องบูชาครูที่ประกอบด้วยรูปเทียนอย่างละ 4 คู่ ผ้าขาวผืนแดงอย่างละ 1 ผืนเล็ก ข้าวตอกคอกไม้ (สีขาว) ข้าวสาร 1 ถ้วย หมาก ใบพลูเรียงซ้อนกัน 4 คู่ ส่วนเงินจะใส่หรือไม่ก็ได้ แต่ส่วนมากมักใส่กัน อาจจะ 5.25, 12, 39, 132, 139 บาท ถ้าเป็นโรครุนแรงต้องใช้ความสามารถของหมอมากจะใส่เงินจำนวนมาก ทั้งนี้แล้วแต่ประเภทของหมอ แต่คนป่วยบางรายก็ไม่มีเครื่องบูชาเพียงแต่กรวยดอกไม้ รูปเทียน 1 กรวย แบบง่าย ๆ พอเป็นพิธีไปหาหมอก็มี

2. การวินิจฉัยโรค เมื่อผู้ป่วยนำขันตั้งมาก็จะวินิจฉัยโรคตามวิธีการของแต่ละคน และแต่ละตำราที่ร่ำเรียนมา กรณีพอแก้วมา ยังมั่ง ใช้การวินิจฉัยแบบโบราณ (บางครั้ง) ด้วยการนำไข่ต้มผ่าซีกไม่ให้ขาดจากกัน แล้วนำเหรียญบาทใส่ระหว่างรอยแยก นำไข่ใส่ผ้าขาววางบนศีรษะคนป่วยสัก 15 นาที หากเหรียญมีสีเปลี่ยนจากเดิมแสดงว่าคนไข้ป่วยหนัก เป็นไข้สูงมาก

ส่วนกรณีของพ่ออ้าย ทองไชย วินิจฉัยโดยใช้ไข่ไก่เช่นกัน แต่เป็นไข่ดิบที่เสกอาคม แล้วนำมาเข้ตามร่างกายคนป่วย ตั้งแต่หัวจดเท้า แล้วกระเทาะคุลัลักษณะไข่แดงและ

ไข่ขาว หากมีสีค้ำเป็นจุดคล้ำหรือผิดปกติ จะทำนายว่าถูกผีร้ายกระทำ ก็จะรักษาโดยการใช้น้ำมนต์ การเสกเป่า ขับไล่ผี

3. การรักษา จะรักษาด้วยการใช้สมุนไพร เป่าเสก ขับไล่ผี แหกด้วยเขาสัตว์ กระดุกสัตว์ ไม้หายาก เช่น ไม้จันทร์ ไม้กฤษณา บางรายจะส่งเคราะห์ สะเดาะเคราะห์ให้ด้วย เช่น กรรมของพ่อเขี้ยว คำมามูล ทำการส่งเคราะห์ให้กับชาวบ้านคนหนึ่งป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุ จึงทำการตรวจชะตาให้ปรากฏว่าอายุตกที่เลข ๐ จึงทำพิธีส่งเคราะห์ด้วยการทำสะตวง ขึ้นเป็น 4 ตาราง ใส่แกงส้ม 4 แกงหวาน 4 ข้าวเปลือก 4 คvik ข้าวสาร 4 คvik ลูกส้มของหวาน มะพร้าว น้ำตาล กล้วย อ้อย อาหาร เนื้อ ปลา เมียง ยา พริก เกลือ พร้อมด้วยมะแต็ง มะเขือ ข้าวดอกคอกไม้ 4 ช่อ ตุง 4 ผืน เทียน 4 เล่ม ไม้ค้ำศรี 3 เล่ม ผ้าดำ 1 ผืน พระ 1 รูป เพื่อมัดข้อมือให้

4. การปลดขันตั้ง เมื่อผู้ป่วยหายแล้วจะมีการยกเครื่องบูชาครูลง พร้อมกับนำเงินออกจากขันตั้งนั้น ส่วนรายที่ไม่หายจะคืนเงินให้ (ขึ้นอยู่กับหมอ) และแนะนำให้ไปรักษากับหมอกคนอื่น ผู้ป่วยบางรายเมื่อหายแล้วจะตอบแทนด้วยการให้เงินสมนาคุณตามฐานะ เรียกว่า “การค้ำหัว” บางรายก็ให้เป็นสิ่งของแทนเงิน แต่ปัจจุบันหมอฟื้นบ้านในพื้นที่ศึกษาได้รับเงินตอบแทนจากผู้ป่วยน้อยลง เพราะไม่ค่อยมีคนมาค้ำหัวเหมือนอดีต

(3) ขึ้นปรับปรุงการรักษาของตนเอง หมอฟื้นบ้านทุกคนมีการปรับปรุงการรักษาของตนเองด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น จดสถิติคนไข้ที่หายจากการรักษา วินิจฉัยโรคหรือค้นคว้าหาตำรา ยารักษาโรคใหม่ ๆ ร่วมกัน แลกเปลี่ยนสูตรยาและไม้ยาระหว่างกลุ่มหมอ ออกหาสมุนไพรที่หายากมาเก็บไว้เพื่อรักษาคนไข้ที่โรครุนแรง ตลอดจนติดตามผลการรักษาคนไข้โดยเฉพาะผู้ป่วยติดเชื้อเอดส์จะมีการติดตามเช็คร่างกายเป็นระยะให้ยาบำรุงกำลัง ยาฟอกเลือดเป็นระยะ

2) แหล่งสมุนไพร การเก็บสมุนไพร

ชนิดของสมุนไพร

จากการศึกษาพบว่า หมอฟื้นบ้านและชาวบ้าน ใช้สมุนไพรในการรักษาโรคทั้งที่เป็นพืช สัตว์ และแร่ธาตุ โดยใช้พืชมากที่สุด รองลงมาเป็นสัตว์และแร่ธาตุตามลำดับ โดยเฉพาะแร่ธาตุใช้เข้าด้วยยาน้อยมาก

สมุนไพรที่มาจากพืช (ภาษาถิ่น) ได้แก่ รากไม้ลมแล้ง รากไม้ข่อย รากไม้เหม้าสาย รากคิ่ง หญ้าไมยราบ หญ้าฝักควาย กระพังโหม (หญ้าหลับมีน) หวายค่านอย หญ้าหลักม้า สะเปลาตง สะเปลาตม กาฝากชนิดต่าง ๆ กระหม่อมควายเผือก ปิดเต้าะ หัวถั่วพู รากผักหวานบ้าน บัวสาขาว (เสนียด) บัวฮาดำ ใบหนาด รากมะตูม รากมะรุ้ม เครือคั่นขอ ไม้มะตูม ไม้มะมา จ่อล่อ (ตะแบก) เครือส้มป่อย สีเสียดหลวง กระเพียดข้าง เล็บมือนาง หญ้าเจ้าชู้ ขี้เหล็ก ไม้ฝาง รากมะแตก รากก้องแกบ หญ้าออกปล้อง ไม้ยาง หญ้าเอ็นยืด เป้าต้องแตก หัวผักหนาม แก่นไม้ฝาง กระเคาะเถาวัลย์หลวง ไม้สานเงิน ไม้สานคำ ก้องเขาเขียว บึงกิ้ง จีปูก รากมะแปบ เครือหน้าแน่ ไม้ก้างปลาขาว ดอกค้ายน้ำ ไม้ส้านตัวผู้ บัวคลี่น้อย กุ่มบก กุ่มน้ำ ย่านาง บอระเพ็ด ไพล กระทือ จิง ขมิ้น กระเทียม หอมแดง อ้อย เป้าหลวง เป้าน้อย ชะเอม รังเย็น หัวข้าวเย็นเหนือ หัวข้าวเย็นใต้ พริกไทย ดอกพุด อินทนิล ฟ้าทะเลลายโจร เป็นต้น

สมุนไพรที่มาจากสัตว์ ได้แก่ กระดุกลิง กระดุกหมูป่า กระดุกแก้งฟาน เกตุคินิม คีหมี คิง หอยตะล้า น้ำผึ้ง

สมุนไพรที่มาจากแร่ธาตุ ได้แก่ เกตุแกง (โซเดียมคลอไรด์) ดีเกตุ กำมะถัน (มาด) คังเส่า (ขี้ตะกรันของเหล็ก) ดินสอพอง นมผา (หินงอกหินย้อย)

สมุนไพรของหมอพื้นบ้านที่ใช้พบว่า แหล่งสมุนไพรมาจากป่ามากที่สุด รองลงมาคือ สมุนไพรที่ปลูกในบ้าน ในทุ่งนา ข้างถนน พื้นที่ร้าง และซื้อจากร้านยา ตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะซื้อเฉพาะสมุนไพรที่หายากไม่มีมากในประเทศ เช่น โกฐ กำยาน กฤษณา จันทร์ขาว จันทร์แดง ชะเอม ซึ่งนำเข้าจากอินเดียและพม่า

การเก็บสมุนไพร

สมุนไพรของหมอพื้นบ้านที่ใช้ในปัจจุบันพบว่า ส่วนใหญ่ได้มาจากป่าเนื่องจากในชุมชนอยู่ใกล้ป่า เมื่อต้องการจะเข้าไปเก็บสมุนไพร โดยชักชวนกันไปเป็นกลุ่มเพื่อสำรวจสมุนไพรที่หายาก และแลกเปลี่ยนความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรระหว่างกัน ส่วนการนำสมุนไพรจากป่ามาปลูกมีบ้าง ส่วนใหญ่เป็นสมุนไพรที่หายากและใช้บ่อย หมอพื้นบ้านทุกคนเชื่อว่า การนำสมุนไพรดังกล่าวมาปลูกเป็นการขยายพันธุ์และอนุรักษ์สมุนไพรไปในตัว

การเก็บสมุนไพรของหมอพื้นบ้าน พบว่า มีหลักการเก็บหรือวิธีการเก็บแบ่งออกเป็น 4 แบบ ดังนี้

- (1) การเก็บสมุนไพรตามฤดูกาล ได้แก่
  - ฤดูร้อน จะเก็บเอาราก แก่น และตัว (สำหรับสัตว์วัตถุ)
  - ฤดูฝน จะเก็บเอาใบ ดอก ลูก ผล พืช
  - ฤดูหนาว จะเก็บเอาเปลือก ต้น กระจับปี่ เนื้อไม้
- (2) การเก็บสมุนไพรตามทิศและวัน ได้แก่
  - วันอาทิตย์ วันอังคาร เก็บเอาทางทิศตะวันออก
  - วันพุธ วันศุกร์ เก็บเอาทางทิศใต้
  - วันจันทร์ วันเสาร์ เก็บเอาทางทิศตะวันตก
  - วันพฤหัสบดี เก็บเอาทางทิศเหนือ
  - ทิศที่จะไปหมอบ้านจะถือเอาที่ปักของหมอบเป็นศูนย์กลาง
- (3) การเก็บสมุนไพรตามวันและเวลา ได้แก่

ตารางที่ 8 วันเวลาการเก็บสมุนไพรของหมอบ้าน

วัน	เวลาเช้า	เวลาสาย	เวลาเที่ยง	เวลาเย็น
อาทิตย์	เก็บเอาต้น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก
จันทร์	เก็บเอาราก	เก็บเอาแก่น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาเปลือก
อังคาร	เก็บเอาใบ	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาราก
พุธ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาแก่น
พฤหัสบดี	เก็บเอาแก่น	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก
ศุกร์	เก็บเอาใบ	เก็บเอาราก	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาต้น
เสาร์	เก็บเอาราก	เก็บเอาต้น	เก็บเอาเปลือก	เก็บเอาใบ

- (4) การเก็บสมุนไพรตามสรรพคุณส่วนต่าง ๆ ของพืช

ปกติพืชแต่ละส่วนในต้นเดียวกัน จะมีสรรพคุณต่างกันในการปรุงยา พบว่า หมอบ้านมีภูมิปัญญาในการเก็บส่วนต่าง ๆ ของพืชตามสรรพคุณ ไม่ได้เก็บทุกส่วนของพืชโดยรู้ว่า รากมีรสแรงกว่าแก่น แก่นมีรสแรงกว่าเปลือกต้น เปลือกต้นมีรสแรงกว่ากระจับปี่ กระจับปี่มีรสแรงกว่าใบแก่ ใบแก่มีรสแรงกว่าใบอ่อน ดอกแก่มีรสแรงกว่าดอกอ่อน ลูกแก่มีรสแรงกว่าลูกอ่อน ลูกแก่มีรสแรงเสมอกับเปลือกต้น ดอกอ่อนมีรสแรงเสมอกับใบอ่อน นอกจากนี้จะรู้

ว่า ถ้าต้นไม้มีรสจืด หวานเฟื่อน แสดงว่าสมุนไพรนั้นไม่มีพิษ ส่วนต้นไม้มีรสขม ชาติกลิ่น กลิ่นฉุนมาก แสดงว่ามีพิษ

ความเข้มข้น (ฤทธิ์) ของยากับการเก็บสมุนไพร

จากการศึกษาพบว่า การเก็บสมุนไพรนอกจากจะมีความสัมพันธ์กับฤดูกาล เก็บวัน เวลา ทิศแล้ว หมอพื้นบ้านยังมีความเชื่อว่า พิธีกรรมการเก็บสมุนไพรมีความเกี่ยวข้องกับฤทธิ์ ของยา เนื่องจากหมอพื้นบ้านเชื่อว่า ไม้ทุกชนิด โดยเฉพาะไม้ใหญ่ในป่ามีรุกขเทวดา นาง ไม้ สิงสถิตย์ และมีพระแม่ธรณี เจ้าที่เจ้าทางปกปักรักษาไว้ ฉะนั้นการเข้าไปเก็บในป่าจึงพิธี กรรมทุกครั้ง โดยหมอพื้นบ้านทุกคนเชื่อเหมือนกันหมดและกระทำพิธีกรรมขอเอาไม้ สมุนไพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่าคล้ายคลึงกัน โดยมีคำกล่าว คำอธิษฐาน คำขอขมาทุกครั้ง ที่ เก็บสมุนไพร ดังนี้

“ข้าพเจ้ามาขอเชิญพ่อหมอยามารักษาคนป่วยให้หาย ขอให้พ่อหมออย่าสำแดงฤทธิ์ ยาลงในต้นไม้” แล้วอธิษฐานและขุดหรือเก็บเอาส่วนต่าง ๆ ของพืชตามสรรพคุณ (สัมภษณ์พ่อฮ้าย ทองไชย)

“โอม มณฑลต้นยาพระฤาษีบอกข้ามาให้เอาต้นนี้” แล้วเสกคาถาใส่เสียมหรือมีด และเก็บตามคำราที่บันทึกเอาไว้ (สัมภษณ์พ่อเขียว คำมามูล และ นายสมคิด อ้อยงาม)

“อิตถีปิโสภควา พระเจ้าสั่งมาเอาต้นนี้” แล้วลงมือเก็บสมุนไพรตามส่วนต่าง ๆ (สัมภษณ์ พ่อตา อ้อยหวาน)

คำกล่าวเหล่านี้ทุกครั้งต้องมีใบพลู หมาก อย่างละ 1 (เรียกว่า หมากกำ ปลูก) เข้า ไปเก็บยาสมุนไพรในป่า เพื่อขอขมาที่ได้ล่วงล้ำพื้นที่ของเจ้าที่เจ้าทาง ผีसाง นางไม้ เทวดา และ เป็นการบอกกล่าวไม่ให้แข่งด่าตนภายหลัง

นอกจากนี้มีความเชื่อเกี่ยวกับเงาของตัวคนเก็บสมุนไพร หากเข้าไปเก็บแล้วเงาทับ ต้นไม้ที่เป็นยา เชื่อฤทธิ์ยาจะเสื่อมลง ฉะนั้นหมอทุกคนจะคำนึงถึงวันเวลา ทิศในการไปเก็บ แต่ครั้งเพื่อให้ฤทธิ์ยาเข้มข้น

3) การเก็บรักษา จำแนกประเภทและแปรสภาพสมุนไพร

จากการศึกษาพบว่า หมอพื้นบ้านเก็บรักษาสมุนไพรไว้ในรูปของแห้งมากกว่าสด เพื่อสะดวกต่อการใช้ การรักษา และเก็บไว้ได้นาน เมื่อได้สมุนไพรจากแหล่งต่าง ๆ แล้วจะนำมาพัก ล้างทำความสะอาด (ยกเว้นที่ซื้อมา รับประทานสะอาดแล้ว) โดยมีขั้นตอนการเก็บรักษา 2 ลักษณะ คือ

1. แยกตามสรรพคุณของสมุนไพร นำสมุนไพรที่ได้มาหั่นเป็นชิ้นเล็ก ๆ ตามสูตรยาของแต่ละบุคคล แล้วแยกสรรพคุณของสมุนไพรใส่ภาชนะฝั้งแดดให้แห้งป้องกันเชื้อรา และเก็บใส่ถุงพลาสติกหรือใส่ห่อ พร้อมปิดฉลาก แสดงสรรพคุณให้คนป่วยนำไปต้มกิน หมอบางคนจะนำไปบดเป็นผง ทำเป็นยาลูกกลอน และขี้เม็ด แล้วบรรจุในภาชนะที่ป้องกันความชื้นได้

2. แยกตามชนิดของสมุนไพร เป็นพืชแยกไว้ส่วนหนึ่ง เป็นแร่ธาตุและสัตว์ไว้ส่วนหนึ่ง ไม่ปะปนกัน ไม่หั่นเป็นชิ้นเล็กน้อยมาก แล้วนำไปตากแดดให้แห้งป้องกันเชื้อรา เก็บไว้ในกระสอบฟาง หรือถุงผ้าที่ระบายอากาศดี พร้อมเขียนชื่อสมุนไพรและสรรพคุณติด เมื่อนำมาใช้จะหยิบทีละอย่างตามสูตรยาในตำราของแต่ละบุคคล เช่น การชั่งตวงหาสัดส่วนก่อนปรุงการใช้ส่วนใหญ่จะใช้เป็นยาต้ม ยาฝน และยาอบ

ขั้นตอนการนำสมุนไพรมาฝั้งแดด หมอบางคนมีการประกอบพิธีกรรม เพื่อป้องกันมิให้สิ่งชั่วร้าย คุณไสย หรือคุณผีเข้าสู่สมุนไพรอันมีผลต่อฤทธิ์ยา ด้วยการนำตะแหแล้ว (ภาษาถิ่น) ซึ่งสานด้วยไม้ไผ่มาปิดรอบยาที่ตาก 4 ทิศ และโรยข้าวตอกดอกไม้ บริเวณที่ตากยาสมุนไพรเพื่อเป็นสิริมงคล

นอกจากการเก็บรักษาตามขั้นตอนข้างต้นแล้วพบว่าหมอพื้นบ้านได้แปรสภาพสมุนไพรที่แตกต่างกันไปตามชนิดของพืช ส่วนที่ใช้เป็นยา เช่น

รากที่อยู่ใต้ดิน จะล้างดินและสิ่งสกปรกออก แล้วหั่นตามความเหมาะสม นำไปผ่านการให้ความร้อนแบบต้มหนึ่ง อบแล้วตากแดด

เปลือก หั่นเป็นชิ้นขนาดพอดี แล้วตากให้แห้ง

ใบและทั้งต้น ขึ้นอยู่กับพืช บางชนิดมีน้ำมันหอมระเหย ไม่ควรตากแดดแต่นำมาพั้งลม มักเป็นก้าเก็บไว้ให้มีชีวิต

ดอก นำมาตากหรืออบให้แห้ง และรักษารูปทรงดอกให้สมบูรณ์เพื่อคงฤทธิ์ยาไว้
 ผล นำมาตากแดดหรืออบให้แห้ง
 เมล็ด เก็บผลมาตากแดด เอาเปลือกออก เอาเมล็ดออกและเก็บเมล็ดไว้ในที่แห้ง

ส่วนการเก็บรักษาด้วยสมุนไพร ภายหลังตากแห้งแล้ว หรืออยู่ในรูปสมุนไพรแห้ง หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่จะมีภาชนะเก็บสมุนไพรเหล่านั้นที่แตกต่างกันไป เช่น ใช้หีบไม้ ใช้ปับ ใช้กระสอบฟาง ใช้ตุลีนซึกไม้ ตู้กระจก หรือเก็บไว้ในรูปถุงพลาสติกก่อนแล้วเก็บในภาชนะอีกต่อหนึ่ง เพื่อป้องกันความชื้น มอด เชื้อรา หนู และแมลงต่าง ๆ เป็นการเก็บรักษาตามลักษณะเฉพาะของแต่ละบุคคล ให้ง่าย และสะดวกต่อการใช้ในแต่ละครั้ง และพบว่า การนำมาใช้ในแต่ละครั้ง หมอพื้นบ้านทุกคนมีความชำนาญการใช้และจำด้วยสมุนไพร ได้ทั้งหมดโดยไม่ต้องอาศัยตำรา เนื่องจากใช้บ่อยจึงจำได้แม่นยำว่าเป็นชนิดใด รักษาโรคอะไร อย่างไรก็ตามพบว่า การเก็บรักษาสมุนไพรของหมอพื้นบ้านบางคนยังใช้วิธีการเก็บรักษาแบบเก่าและไม่ถูกวิธี คือ นำมาใช้ในถุงผ้า ถุงกระดาษเป็นห่อ ๆ และวางไว้ในที่โล่งรวมกัน ไม่ได้ป้องกันแมลงสัตว์ต่าง ๆ เชื้อรา หรือความชื้น เหมือนกับหมอพื้นบ้านบางคน ซึ่งใช้วิธีการป้องกันเหล่านี้ด้วยวิธีการสมัยใหม่ผสมผสานแบบเก่า คือ ใส่ถุงผ้า ถุงพลาสติก และใส่กล่องมีฝาปิด เก็บไว้ในตุลีนซึกไม้ หรือตู้กระจกบานเลื่อน พร้อมมียากันชื้นใส่ไว้ในถุงสมุนไพรแต่ละชนิดด้วย

จากการศึกษาด้านการสืบทอดและการประยุกต์ใช้สมุนไพรของหมอพื้นบ้านในชนบทของอำเภอเมือง จังหวัดพะเยาข้างต้น สรุปได้ว่าหมอพื้นบ้านในชนบทเป็นผู้มีความชำนาญในการใช้สมุนไพรรักษาโรคให้กับชาวบ้าน โดยหมอพื้นบ้านเหล่านั้นต่างได้รับการสืบทอดภูมิปัญญา การใช้สมุนไพรมาจากบรรพบุรุษ บิดามารดา พระสงฆ์หรือผู้อาวุโสในชุมชน ซึ่งผ่านกระบวนการเรียนรู้ การสั่งสมความรู้ การถ่ายทอดความรู้ ตลอดจนได้ประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาดังกล่าวในรูปของความเชื่อในสาเหตุการเจ็บป่วย ความเชื่อในการบำบัดรักษา และประยุกต์ใช้กับการวินิจฉัยโรค กระบวนการรักษา การเก็บสมุนไพรจากป่า การเก็บรักษาสมุนไพร การจำแนกประเภทและการแปรสภาพของสมุนไพร ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ย่อมอาศัยระยะเวลา ประสบการณ์การทดลองกับทั้งตนเอง บุคคลในครอบครัวและผู้ป่วยที่มารับการรักษา จนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของตนและของท้องถิ่นไป สามารถเป็นที่พึ่งทั้งทางกายและทางใจให้กับชาวชนบทได้ ด้วยภูมิปัญญาดั้งเดิมที่เรียนมา ผสมผสานกับภูมิปัญญา

สมัยใหม่ที่เกิดจากการเรียนรู้ภายหลัง เป็นการผสมผสานภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพได้อย่าง
กลมกลืน

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Chiang Mai University